

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKONNA
VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **E. Tennmann.**

Sisukord:

	lk.
O. Sild, Liivimaa kiriku sinod Tartus a. 1693	1—12
A. Koort, Filosoofia ja kristlus	12—26
O. Sild, Tallinna linna ja ta ligema ümbruskonna vanust hauakivist .	26—52

Usuteadusline Ajakiri

Tartu Ülikooli Usuteaduskonna Väljaanne

Vastutav toimetaja: E. Tennmann

IV aastakäik

November 1929

№ 1

Liivimaa kiriku sinod Tartus a. 1693.

O. Sild.

Fr. Westling'i järele võib Liivimaa kiriku ajalugu Rootsi ajal kahte ossa jagada: I osa 1621—1656 ja II osa 1656—1710.

Mõlematele ajajärkudele on iseloomustavaks jooneks, et nad algavad teatava languse tähe all (ühelt poolt Rootsi valitsuse alla saamise eelsündmuste, teiselt poolt sõja tagajärjel venelastega 1656—1661), järgnevas arenemiskäigus osutavad siis parandust ja kasvavat edu kuni uue välise vapustuseni. Liivimaa kiriku seisukorda II ajajärgu paranemise ja edenemise ajal Rootsi aja lõpupoole valgustab omalt kohalt 1693. a. Tartu sinodi esitis kindralkubernerile (kelleks oli sel ajal H a s t f e r), mis on alles hoidunud Keskarihiivi Liivimaa Rootsiarhiivis (X. 1).

Esitis on kirjutatud kogu sinodi nimel (nomine totius Synodi). Ta kannab allkirja: kindralsuperdent, praostid ja kogu Liivimaa preesterkond. Kindralsuperdent oli sel ajal kuulus J o h. F i s c h e r. Oli Rootsi kirikuseaduse maksmapaneku aeg meie maal. Selle kirikuseaduse alusel pidi konsistoorium koosnema vaid vaimulikest liikmeist. Kuna Liivimaa konsistooriumi asukohaks määrati jälle Tartu (vastu J. Fischer'i soovi), pidi Fischer Tartusse üle tulema. Siin peetigi 19.—22. juulini 1693 kõnesolev sinod (mille järele ametisse seati puhtvaimulik konsistoorium, mille liikmeid esiolgu oli vaid 4: J. Fischer ja 3 Tartu ülikooli professorit: Moberg, Jernfeldt, Skragge).

Sinodi esitise e s i m e s e s o s a s (6 foliolehte) juhitakse tähelepanu mõnele Liivimaa kiriku välise seisukorra (Exteriora Ecclesiae Livonicae) üldnähtele, mis parandust nõuaks, kuna teises osas (9 foliolehte) sinodi-aktidest väljavõtte tuuakse üksikute koguduste seisukorra puudustest või õiendust nõudvaist nähteist.

*

Üldnähetest, milledele sinodi nimel tähelepanu juhatakse, nimetatakse järgmisi:

1. Saksa arvurikas noorsugu ei saa alati tarvilikku kasvatust ja mitmed kasvavad üles liiderlikkuses ja patus. Riia ja Tartu ladina-koolide ja Tartu akadeemia tähendus ja õnnistus on suur, kuid vähemjõukad elemendid ei pääse neile alati ligi. Palutakse, et kindralkuberner kuninga ees ettepanekuga esineks, et ka praostkondades mõningaid vastavaid koole asutataks, mis mainitud kõrgematele koolidele ja akadeemiaale ette valmistaksid.

2. Praostite visitatsioonidel, mida nad iga-aasta on kohustatud pidama, on varemalt (s. o. enne uue kirikuseaduse maksmapanekut) omad takistused ja raskused (obstacula) olnud, kuid uue kirikuseaduse maksmapanekuga on jälle uued takistused ja raskused tõusnud. Kuna enne siinmaal neist visitatsioonidest vaimulikud ühes ilmalikkudega on osa võtnud ja nad toimusid „välise rahvarikka formaalsusega” (mit euserlicher Volkreicher formalität), toimib nüüd praost üksi ühes alamkonsistoriumi assessoriga ¹⁾. Tagajärg on aga olnud, et mõnelt poolt suuremalt jaolt keeldutakse il mumast visitatsioonile ja isegi teotatakse katsujaid (visitatsiooni toimijaid ehk visitaatore) ja ei hoolita visitatsiooni otsustest ²⁾. Aga ka asevalitsejate poolt (Staatshaltere) ei leia uus kirikuseadus õiget tõlgitsust ja täitmist selles mõttes nagu see Rootsis, Soomes ja teistes provintsidest maksev, kuna need mainitud isikud asju, mis kirikuseaduse peat. 24 § 8, 19 ja peat. 26 on nimetatud, täiesti oma võimupiiri kisuvad, ilma et nad nende asjade korraldamisest teatakski kindralsuperdendile või mõnele praostile ³⁾.

¹⁾ Alamkonsistoriumid kaotati uue kirikuseaduse põhjal ligemal ajal ja praostid ühes 2 vaimulikuga pidasid ühenduses visitatsiooniga „praosti kohut” (prosteting).

²⁾ Nagu kergesti aru võib saada, on siin tegemist mõisaisandate vastu seisuga nende esindajate väljajätmise pärast visitaatorite koosseisust.

³⁾ Kirikuseaduses peat. 24, § 8, 19 ja peat. 26 on jutt piiskopi ülesannetest ja õigustest visitatsioonidel (§ 8), samuti praosti kohustest visitatsioonidel (§ 19). 26. peatükis räägitakse kirikutest, kiriku riistadest ja omandusest ja selle valitsemisest. Kuna mõisate reduktsiooni läbi pea kõik Liivimaa pastoraadid (kirikumõisad) muutusid kuninglikkudeks ehk n. n. regaalpastoraatideks, kaotati ka rüütelkonna poolt valitavad ülemkirikueestseisjad ja majandusasjade korraldajateks määratakse kuninglikud ametnikud, n. n. majanduse asevalitsejad, nimelt 1 eesti ja 1 läti ala jaoks, kes alluvad kindralkubernerile. Kindralsuperdent nõudis ülemkonsistoriumile

Sinodi nimel palutakse kindralkuberneri, et ta kuninglikule kirikuseadlusele kõigis neis asjus nõuetavat mõjuvõimu muretsesks.

3. Palutakse, et mõisapidajatele kontrahi läbi või üldise plaakaadi läbi kohuseks tehtaks, et nad kirikule abiks oleks talupoegi, kes veel kaunis distsiplineerimata (noch ziemlich undisciplinirt), nii kaugele viia, et nad pühapäeva pühitseks ja lapsed kooli saadaks.

4. Kuna õpetajad kohustatud on maakohtule kihelkonnas juhtuvatest ekstsessidest teatama, palutakse asja nii korraldada, et õpetajatel selle all kannatada ei tuleks, eriti kui ametivõimudel korda ei lähe süüdi kindlaks teha. Hiljuti juhtunud lugu Salatsi (Salisbury) õpetajaga annab põhjust selle palvega esineda.

5. N. n. aastalaadad sünnitavad suurt kahju: sel puhul toimetatakse ebausku kombeid, ohverdatakse ja tehakse muid paganuse patte; pärast aga juuakse, vannutakse, petetakse, löödakse, häbistatakse ja teotatakse Jumala nime, mõned jäävad löömingutes lamama. Nüüd on koguni mõnel pool rendisumma ¹⁾ kokku saamise ettekäändel veel uusi laate juurde asutatud. Palutakse, et sellele lõpp tehakse.

6. Tuletatakse meelde võlgnevat vilja (Praepositor-Getreyde) ja võlgnevaid rahasid ja (7.) minnakse üle üksikute koguduste seisukorra vaatlusele õpetajatelt sinodil nõutud ja protokollitud teadete põhjal.

*

II osas on üksikute koguduste seisukorra puudusi esildatud. Kogudused on loetletud ringkondade (kreiside — Kreyse) järele: Riia kreis, Kokenhusi, Võnnu kreisid, Tartu kreis teiselpool Emajõe, Tartu kreis siinpool Emajõe, praost Hardungi distrikt [selle ringkonna kogudusist on siin nimetatud Rāpina, Võnnu, Vastse-liina, Koivalinna (Adsel) ja ta kabel (= Hargla)], Pärnu kreis.

Iga ringkonna (kreisi) kohta on vaadeldud: 1. kiriku puudused, 2. kooli puudused, 3. pastoraadi puudused, 4. kirikuteede puudused, 5. erilised puudused ja kaebused (Gravamina).

õigust ökonoomiakontorile esitatavaid koguduste majanduslisi aruandeid läbi vaadata ja aru nõuda. Karl XI tegi korralduse neile asevalitsejale, et nad oma korraldustest kirikute ja koolimajade ehitamise suhtes ülemkonsistoriumile peavad teatama.

¹⁾ Mõisate reduktsiooni läbi muutusid mõisaomanikud mõisarentnikkudeks.

Meie vaatleme siin Liivimaa eesti ala koguduste puudusi mainitud 5 punktis, aga ilma et meie nende üksikute punktide ühtlast vaatlust katkestaks ja tükeldaks kreiside järele.

Kirikhoonete puudused.

Kirikhoonetest on halvas seisukorras järgnevad:

Võnnu ringkonnast nimetame siin ainult paar üksikut.

Valga kirik ähvardab varsti kokku variseda, ka Luke kirik on halvas seisukorras ja vajab täielikku remonti ning peaks natuke suurendatama.

Ruhja kiriku katus on kõlbmata.

Tartu ringkonnast teiselpool Emajõe on Torma kirik liiga pisike koguduse jaoks ja oleks suuremat kirikut tarvis.

Maarja-Magdaleena kirikut on hakatud ehitama, kuid ehitus on seisma jäetud, 3 a. jooksul ei ole enam miskit tehtud, katus ei ole veel valmis, puudub kell jne.

Põltsamaa kirik on väga vilets ja katus variseb varsti kokku. Surnuaed on alevi äärel ja koerad on mõnda surnukeha närinud.

Tartu ringkonnast siinpool Emajõe vajab Urvaske kirik koorisid, sest et kogudusel ruumi ei ole. Katus on ka otsas, nii et vihma ja lund sisse sajab, kiriku torn on nii kõikuv, et tuli kell tornist maha võtta.

Rannu kirikut ei ole parandatud ja katus on nii lagunud, et õhtusöömaaga ei saa pühitseda ja välja jagada kõva vihmaga.

Ükski kirik tervel maal aga ei ole nii vilets kui Kanepi kirik: tema on nii pisike, et vaevalt 150 inimest eneses mahutab ja nii lagunud, et pühapäeval ei saa seal hoida õhtusöömaaja leiba ja pühitsetud karikat. Lagunud torni pärast ei ole kirikus käimine hädaohuta ja koguduseliikmed lähevad mujale kirikusse.

Karula kirik on lage ja ehitamata. Tarvitusel ei ole muud kui koor (s. o. altariruum).

Praost Hardungi ringkonnast on Räpina kirik seestpoolt veel suuremalt jaolt ehitamata, sest et seks puuduvad vahendid.

Koivalinna (Adsel) kirik on vilets nagu ka kabel (= Hargla kirik).

Pärnu ringkonnast (kreisist) on Viljandi kirik lagunud ja ehitus, mida asevalitseja on alustanud, ei ole lõpule viidud.

Saarde kirik on küll alles 20 aasta eest ehitatud, aga katus on juba kõlbmata, ka seespool on vähe pinke ja koguduse jaoks liiga kitsas. Tema abikirik

Häädemeestekabel on lagunud, on nüüd ka tühi, kuna koolmeister seal enam tarvilit ülespidamist ei saa obristleitnant Chartaigneri surma järele.

Pühajani (Suure-Jaani) kiriku lagi ja katus on halb.

Helme kirikul on halb lagi lahtistest laudadest, mille tõttu lume sulamisel vett voolab, nii et armulauda vaevalt saab pidada.

Paistu kirik on lagunud, on aga ehitusel.

Koolide puudused ¹⁾.

Koolide suhtes seletatakse järgmist:

Valgas ei ole koolimaja, on ainult palke kohale veetud. Koolimaad on antud, kuid seda tahetakse jälle ära võtta ja teist maad asemele anda.

Ruhjas on kool kirikumõisa maale asetatud. Õpetaja on sellega nõus, kui ta vastutasuks saab jälle 1 päevilise ja „ohterneken“, nagu ta eelkäijal nii on olnud.

Tormas puudub kool ja ka koolimaa.

Maarja-Magdaleenas ei ole kooli ega koolimaad, vanast pastoraadist kavatsetakse koolimaja ehitada.

Väike-Maarjas on kool olnud, aga h. Güntersbergen'i poolt maha kistud.

Kodaveres puudub koolimaja.

Alatskivil on koolimaja nii kõlbmata, et keegi ei taha sinna asuda.

Palamuse koolil ei ole maad.

¹⁾ Teatavasti oli Joh. Fischer esiteks katsunud linna vaestekoolide asutamist algatada, siis rahvakoolide asutamist maal. Üksikuid niisuguseid leidub Liivimaal alates umbes a. 1680. 1687. a. maapäev tegi kindralkuberner Hastfer'i algatusel ja nõudel kuninga soovil rahvakoolide asutamise linna ja maal kohustusliseks. Rüütelkond ehitagu sündsad koolimajad kirkute juurde, varustagu koolmeistrid maaga ja mõjugu seks kaasa, et talupojad oma lapsed talvel kooli saadavad. Hastfer valvas hoolega koolide asutamise järele ja tagajärjed ei puudunud.

Pilistveres puudub koolimaja.

Urvastes on kool ühes koolimaaga väga vilets.

Rannus puudub koolimaja.

Kanepis ei ole koolmeistrit ega köstrit ega kirikueestseisjat, nii et kirik, kool ja pastoraat hävineb.

Kambjas ei ole kooli ega koolimaad.

Karulas ei ole koolimaa veel üle antud.

Koivalinnas (Adsel) on koolimaad olemas, aga veel mitte täielik veerand.

Tarvastus ei ole veel hakatud koolimaja ehitama, ehk küll materjal on kohale veetud.

Viljandikabeli juures on küll koolmeister, kuid ta ei saa seal elada, kui talle maad juurde ei anta.

Saardel ei ole veel koolimaja valmis ja ka see, mida on hakatud ehitama, on vaid 5 sülda pikk, ka maa on halb ja seda on vähe.

Helmes ei ole koolil küllalt maad ja puudub heinamaa.

Püha Jaanil (Suure-Jaanil) on koolimaja 2 aasta jooksul ainult katuseni jõudnud ja maad on ainult $\frac{1}{8}$.

Pastoraatide puudused.

Pastoraatide puuduste suhtes öeldakse:

Valgas hakkab õpetajamaja vähehaaval vajuma, millele veel aegsasti tuleks piiri panna. Ruhja kirikumõisas puudub saun.

Torma pastoraat on suurelt jaolt lagunud, eriti aga Väike-Maarja õpetajamaja ülemine osa, nii et õpetaja ei saa rahulikult voodis lamada. Põltsamaa pastoraat vajab parandust.

Urvaste pastoraadil on hädaohtlik õlekatus. Rannu kirikumõisa rehi on täiesti vananenud ja elumaja vajab hädasti parandust.

Kanepi kirikumõisa elumaja, töötoa (Studierstube), talli, rehe, aida, keldri, kaevu, ümbritseva aia ja põldude külge ei taha keegi kätt panna mingi paranduseks.

Karula õpetajamaja on halb ehitus. Kuningliku valitsuse poolt on juba asevalitsejale ehitamise käsk antud, kuid midagi ei ole tehtud.

Koivalinna (Adsel) õpetajamaja on väga halb ja külm.

Viljandi õpetajamaja on lagunud.

Saarde õpetajamaja on veel ilma korstnata ja katus on hävinud.

Paistu õpetajamaja on otsustatud ehitada, ei ole aga veel teostamist.

Kirikuteede puudused.

Kirikuteed on Valgas halvad, eriti tee Hummuli (Hummelshof) poole, mis sagedasti elukardetav on. Ruhjas on tee Taagepera (Wagenküll) poole väga halb.

Äksi kihelkonnas on Sootaga (Sutak) ja Vedu mõisa (Fehdenhoff) vahel suur tüli tõusnud, sest et Sootaga on vana kirikutee lasknud aiaga kinni panna (zu zäunen).

Tormas peavad kirikuskäijad halbade teede pärast suure ringi tegema, mis suurt raskust sünnitab.

Maarja-Magdaleena teed ei kõlba kuhugi. Aadlikud murravad neil sagedasti oma vankrid.

Väike-Maarias on kirikuteed väga halvad.

Põltsamaal on kirikuteed täiesti halvad. Talupojad toovad ette, et nad just sellepärast kirikusse ei tule.

Rannus on kirikuteed halvad. Rõngus on nad Hellenurme ja Uderna poole veel väga halvad.

Räpinas on kirikuteed kohati kaunis halvad.

Koivalinna (Adsel) kabeli (= Hargla kiriku) juures on kirikuteed võimatu halvad (von Hertzen schlecht), ka muidu peakiriku juures üldiselt mitte palju paremad.

Võnnu kihelkonnas on kirikuteed väga halvad, kirik on soos, kevadel pääseb sinna vaevalt suure elu-hädaohuga.

Viljandis on kirikuteed igal pool päris kurjad (grundböse).

Saardel on nad ka kõik halvad, eriti kabeli (= Häädemeeste) poole, nii et elu sagedasti hädaohus on sinna saamisel.

Pühajaanis (Suure-Jaanis) on nad ka kõik kurjad.

Paistus on kirikuteed head, välja arvatud Mõõnaste sild (Menastsche Brücke).

Erilised puudused ja kaebtused.

Valga õpetaja kaebab Valga kohtusundija (foogti) üle, et tema julgenud omapead koolmeistri võtta, samuti et Valga ki-

rikueestseisjad ei anna õpetajale kirikulaeka üht võtit ja ei taha teda kiriku arvepidamise juurde lubada. Mõlemalt poolt käiakse peale õpetaja nagunii juba koguni väikestele maadele, milledele kindlaid piire ei ole aetud, mis on tarvilik. 6 aasta jooksul on väga palju vilja saamata jäänud, nüüd tahetavat tasuda niisuguse külimituga, milliseid läheb 4 vaka peale. Ta kaebab ka, et Valgas on nii palju kohtuid, et nende rohkuse pärast midagi ei tehta ja palju süütegusid jääb karistamata.

A k s i õpetaja (sel ajal: Georg Zachariä, 1673—1697) kaebab mõningate kirikumaade ja ühe veski pärast. See asi on juba kuningliku õuekohtusse antud. Edasi kaebab ta, et Vasula ja Vesneri mõisad (Wasselau v: Wassershoff), kes temale küll seatud maksusid (Gerechtigkeit) maksavad, ei pea end tema kiriku, vaid Tartu õpetajate juurde kuuluvateks.

T o r m a õpetaja (Johan Heinrich Geist, 1677—1695) kaebab, et tema rikueestseisjatel puudub autoriteet, mispärast uusi tuleks ametisse seada, et kõik korrapäraselt võiks sündida. Ka ei ole temale seatud maksusid makstud.

M a a r j a - M a g d a l e e n a õpetaja (Johan Gerstenkorn, 1680—1709) kaebab, 1) et kuninglik kirikukomisjon temale heinamaade puuduse tasuks lubanud heinu, kuid neid ei anta sugugi või siiski ainult vähe. 2) Saareküla küla (Dorff Saarenküll) on karjamõisaks tehtud, nii et õpetaja sealt enam ei saa seatud maksusid, olgugi et asevalitseja seda otsustanud.

P õ l t s a m a a õpetaja (Johan Andreas Dorsche, 1692—17..) toob ette, et koolmeistrilt on ligi 2 tündrimaad ära võetud, mida ta alati oli omanud, kuna ta on usin mees (ein fleißiger Kerl). Samuti on köstrilt 20 tündrit vilja ära võetud ja koolmeistrile antud. Oma sooviavalduse diaakoni suhtes esitab ta veel eriliselt kindralkubernerile.

U r v a s t e õpetaja (Matthias Lithander, 1668—1706?) kaebab, et mitmete mõisate poolt on mitme aasta jooksul seatud maksud andmata.

K a n e p i õpetaja (Samuel Gottfried Krippendorff, 1682—1695) kaebab, et kapten Jürgens Stakelberg'i proua täiskasvanud tütre kunagi kirikus ei käi ega Jumala sõna ei kuule; et major Berg lesemaa reduktsiooni tagajärjel temalt terve välja ühes 4 heinamaaga ära võtnud, mille tõttu õpetaja on pidanud mõlemad teised väljad poolitama. Läänud sügisel ei saanud ta rohkem kui 3 tündrit rukkid ja sel kevadel 7 tündrit otri külvata.

K a m b j a õpetaja (Andreas Virginius, 1660—1700) seletab, et 1669. a. on mõisaisandad 60 riigitaalrit annetanud kella muretsemiseks, mille kohta kadunud maanõuniku kviitungid olemas. Kuna aga kell muretsemata jäänud, ei taha kadunu poeg (haagikohtunik) raha tagasi maksta, nagu õpetaja Kambja mõisast maanõuniku surmast saadik ka seatud maksu ei ole saanud.

K a r u l a õpetaja (Andreas Juris, 1689—1697) kaebab, et kirikumõisa talupojad ühe kupja poolt kangekaelseks tehakse, samuti kaebavad teised talupojad, et nad süütegusid ei tohi avalikuks teha, sest et mõisa poolt, kui sellest teada saadakse, nendega halvasti ümber käidakse.

V a s t s e l i i n a õpetaja (Johan Heinrich Thiele, 1690—1702) kaebab, et paljud tema koguduseliikmetest sõbrustavad venelastega ja segamini abielluvad, mis läbi mõni hing kaduma läheb. Ta näitab, et nüüd heinamaid kirikumõisas ei ole, mis varemalt on olnud kuningliku kirikukomisjoni protokollil väljavõtte järele, kuna endine peamees (Hauptmann) need ära võtnud. Ta palub nende tagasiandmist.

V i l j a n d i õpetaja (M. Johan Wolfgang Pastelberger, 1677—1710) kaebab, et 1 adramaa, mis endine krahv vaestele annetas, on reduktsiooni läbi ära võetud. Veski heinamaad (Mühlen Matten) on krahv kirikule kinkinud, reduktsiooni tagajärjel on nad aga mõisarentnikule antud. Ka olla temal võlgnevaid seatud maksusid üle 40 kaalu (Last) saada. Edasi seletab ta, et mõned talumaad on mõisamaaks tehtud, nagu „Köpo Pugeat” (Pujat, Puiatu) ja „Ein Peres” (Perst, Pärsti), mislähbi temale kuuluvad seatud maksud kaduma lähevad.

S a a r d e õpetaja (Johan Victorin Boretius, 1684—1696) kaebab, et enne reduktsiooni tema eelkäijale iga aasta mõisa poolt teatud töölisi antud, nagu Saarde mõisast (Saarenhoff) 8 nädalat, Voltvedi mõisast (Tignis) 5 nädalat, Pati mõisast (Pattenhoff) 2 nädalat, mis nüüd on kõik lõpetatud; ta kardab, et kui nüüd Kilingi (Kurkum) ka rendikontrahi saab, ka 3 päeva-nädaline tööline ära võetakse. Ta palub, et see alles jäetakse ja eelmised tagasi antaks. Kaebab veel, et heinu ei jätku hobustele ja et Kabelilt (Häädemeestel) ei ole ta pärast eelmise mõisaisanda surma juba III-dat aastat oma moona saanud.

H e l m e õpetaja (M. Erasmus Pegau, 1689—1710) kaebab, et tema kihelkonnas tehakse tööd ka palvepäevil ja pühadel, mis argipäevade peale langevad.

P ü h a J a a n i (Suure-Jaani) õpetaja (Magnus de Moulin, *sen.*, 1687—1710) seletab ja kaebab, et tema kihelkonnas on R i s t i - K a b e l, kuhu Risti leidmise päeval (am Tage der Greutz-R i s t i - K a b e l, kuhu risti leidmise päeval (am Tage der Creutz-erfindung) mitmed tuhanded kokku tulevad ja väärtteenistust peavad ¹⁾).

P a i s t u õpetaja (Andreas Hornung, 1690—1710) kaebab, et tema kihelkonnas on üks saksa koka-naine, kes kuulub Pahu-verre (Willust) alla, kuhu inimesed kokku jooksevad ja kirikust ära jäävad. Anikatsi kõrtsis (im Annikatschen Krüge) peab talupoiss jumalateenistust, kuhu palju inimesi lähevad ¹⁾). Pärast kiidetakse, et nende jumalasõna on parem kui õpetaja oma kirikus. Õpetaja kaebab veel heina puuduse üle ja et temalt enam kui kümne aasta eest 1 talupoeg ära võetud ja selle läbi on kirikumõisa karjamaad märksa vähendatud.

*

Niisugune on selle esitise sisu. Meie näeme temast, arvestades meie poolt juurelisatud seletavaid märkusi, muu seas ka seda, kuidas siin kajastuvad kiriku seisukorras kõik tähtsamad küsimused ja ettevõtted, mis sel ajal meie maal päevakorral olid. Niisugustest esinevad eriti:

1) Rootsi kirikuseaduse maksmapanek meie maal; 2) koolide, eriti rahvakoolide rajamise käik; 3) mõisate reduktsioon ja pastoraatide (kirikumõisate) muutumine kuninglikkudeks ehk regaal-pastoraatideks.

Kõik need ettevõtted ei saanud toimuda ilma raskusteta ja puudusteta. Kui arvestada ka vanu, endisest ajast, ligemast ja kaugemast, pärandatud puudusi, saame aru, et ka Rootsi aja lõpu poole, nagu esitisest näeme, küllalt veel puudusi kohtame kiriku seisukorras, kuigi selle esitise lugemisel seisukorra õigeks hindamiseks ikkagi arvestada tuleb ja silmas pidada, et siin ju pea-

¹⁾ Seda katoliku kabelit nimetatakse veel veneaegsetes visitatsiooni-protokollides mitmel puhul (1731, 1749, 1777) ja öeldakse, et selles kivist kabelis, mis aga juba lagunemas ja ilma katuseta oli, iga aasta 2. mai öösel palju inimesi väärtteenistust pidama tuli ja „sea-, lamba- ja muid sarnaseid kõrvu ohverdas”. Mõisa rentnikule tehti viimaks ülesandeks, see kabel hoo- pis ära hävitada, mis ka sündis mõisarentnik v. Gernet'i poolt õpetaja Schnell'i (1767—1812) juuresolekul (v. C. H. Busch „Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, II k., 1867, lk. 976 j.).

¹⁾ Kui siin pietistlikud mõjud peaksid avalduma, siis oleks see kõige varem tunnistus pietistlikkudest mõjudest talupoegade hulgas Liivimaal.

asjalikult jutt on vaid puudustest, ja et kui puudusi ilma positiivsete vahenditeta loetletakse, pilt loomulikult tumedamana tundub, kui see reaalselt on, kus puudused on laiali pillatud ja enam ülekaalus olevate positiivsete külgede varju jäävad. Rootsi aeg on rahva mälestuses ikka enam idealiseerunud: võrreldes järgneva Vene valitsuse I sajandiga, paistis Rootsi aeg õigusega „hea ajana”, nagu nüüd jälle mõnele Vene valitsuse viimased rahulikud ajad nüüdisajast mõnes suhtes paremana tunduvad (eriti majanduslikul ja osalt õigluse ja õigusekäsitluse alal). Rootsi aja üks tugev külg ka kiriku alal oli see, et püüti seisukorda õieti hinnata, puudusi ära tunda ja neid järjekindlalt parandada kindla, isegi kõva käega, toimides aga üldiselt õiglaselt ja heatahtlikult rahva ja kiriku huvides.

Kõigest öeldust võime meie praeguse aja kirikliste olude kohta järelduse teha, et raskuste ja täbarate olukordade ees ei tarvitse ikkagi meelt ära heita: isegi heal Rootsi ajal ei läinud kõik libedasti, ei korraldunud asjad iseenesest, ei puudunud mõningad varjuküljed...

Meie praeguse aja kiriku erilised ülesanded, raskused ja puudused tuletavad osalt kõnesolevaid rootsiaegseid meelde. Ka nüüd on rohkesti puudusi, mis ühelt poolt päritud on endisest ajast, ligemast ja kaugemast, teiselt poolt uute olukordade ja ülesannete läbi ilmsiks tulevad. Ka need erilised ülesanded ja olukorrad tuletavad osalt tolleaegseid meelde, olles aga praegusel seisukorral kirikule osalt veel raskemad. Oli tol korral uue kirikuseaduse maksmapanek käsil, on kirikul nüüd täieliku ümberkorraldusega, selle stabiliseerimisega ja tarviliku täiendusega ja õiendusega tegemist. Oli tol Rootsi ajal rahvakoolide rajamisega tegemist, köidavad nüüd noorsoo usulise kasvatuse ja usuõpetuse küsimused valusalt tähelepanu. Mõisate reduktsiooni asemele on praeguse aja maaseaduse läbiviimine astunud ja see on kiriku majanduslise aluse senisel kujul enam-vähem hävitanud või segamini paisanud. Kuna tol korral kiriku esindus sinodi näol pöördub riigivalitsuse ülema esindaja poole (koha peal) puuduste kõrvaldamiseks ja see arvestades esitist astub tarvilikud sammud, ei ela meie aja kirik enam riigi varju ega ka eestkostmise all: ta peab enam-vähem oma jõul seisukorra ja olukorra raskustest ja puudustest üle saama, kui ta tahab elada ja edeneda. Ja vormiliselt on ta oma elu korraldusel — vabam kui siis.

Paranemise sisemised eeldused on muidu enam-vähem samalaadilised. Tuleb praegugi püüda seisukordi õieti hinnata, puudusi ära tunda ja puudusi järjekindlalt kõrvaldada, toimides teguvõimsalt avara pilguga, kindla südame tunnistusega ja elava usu meelega, mis eneses sisaldab ka enese ja oma isikliku kasu ja au ärasalgamise- ja kannatuse-jõudu. Ilma selleta ei saa kirikut ja kiriku- ja usu-elu õigele edenemisteele juhtida ja õigel arenemise-teel hoida. Ilma selleta ei saa kõrgemale areneda ega edeneda.

Filosoofia ja kristlus.

(E. Tennmanni „G. Teichmülleri kristluse filosoofia“ puhul).¹⁾

A. K o o r t.

Oleviku filosoofia, mis kannab tunduvalt hilisaja iseloomu, ei oma ühtki keskset, üldist situatsiooni valdavat või mõttekäiku määritlevat kuju. Ta ei oma seda üksikute mõõduandvate suurrahvaste sisepiirkonnas ja veel kaugeltki mitte rahvusvahelises ulatuses, millisest ulatusest filosoofia universaalsuse seisukohalt julgesti juttu võiks olla. On ju see universaalsus filosoofia ühe momendina omale kindlustanud püsiva ja tähelepanuväärse koha just filosoofia „klassilisel ajajärgul” — 16., 17. ja 18. sajandi jooksul, — kus vaatamata rahvusele üksikud mõtlejad töötasid ühiste ja ühtlaste probleemide kallal, mille lahendamiskatsete juures mõõduandvaks võis olla ainult isikline andekus ja kus geenius ennast maksma pani eestvedamises. Siin siis Bruno üritab vaba mõtlemist, Descartes löö sekka oma analüütilise selgusega, Hobbes tutvub Pariisis Descartes'i ümbrusega; juut Spinoza jätkab Brunot; hiljem Leibniz — sakslane esineb siin viimasena? — püüab neid lõpuni mõelda. Seda asjaolu tuleb küll suuresti kir-

¹⁾ Usuteadusline ajakiri, III. aastakäik, nr. 1 ja 3/4 1928./29. a., Tartu ülikooli usuteaduskonna väljaanne. Käesolev kirjutis ei taha olla Tennmanni artikli arvustiseks. Ka mitte immanentse kriitika näol — mõtete vedamine ummikusse konsekventside tõmbamisel. Vaid ta tahab puudutada seda, mis mainitud kirjutises avaldab „vastupanu” sellele, kellele öeldav ei ole saanud enesestmõistetavaks. Ja ainult neile asjadele on ta sihitud.

jutada filosoofilise mõtlemise üldise iseloomu arvele, mis oli sirgejooneline — ühedimensiooniline ja konstruktiivne. Ühest algusest, mis oli võetud metafüüsika suunas, jõuti otseteel eetika ja elukorralduse küsimusteni ja mõtlemine tegi inimese olemise selgeks nagu kristalli. Ent 18. sajandi lõpp ja järgmise algus hävitas selle ühedimensionaalsuse võimsuse. Konstruktiivsusele Kant seadis vastu oma kolm kriitikat, milliseid mööda liigub meie mõtlemine, nagu draama, mis areneb üksikuil aktidel, pinevuses ja lahenduses. Aga selle asjaoluga 19. sajandil ühineb veel teine: üksikute rahvusrikkude iseloomude kajastumine filosoofias, kus nad loovad omale spetsiaalse ala mõne üksiku teaduse erilise toonitamise või ühe filosoofilise ilmavaate arendamise suunas. — Ja see ei ole teadlik eelistus, vaid arvatavasti ka omapära eksplikatsioon. Omapära ennatamine ja eksplikatsioon.

Siit 19. sajandist tagasi vaadates osutub, et ka mainitud klassiline filosoofia ajajärk sugugi mitte ainult puht mõistelistel alusel ei liikunud, vaid tingitud oli oma ennatlustest, mis olid ilmavaatelist laadi. Me ju näeme Descartes'is nüüd subjektiivse idealismi kehastust, Hobbes'is ilmavaatelist naturalismi, Brunos ja Spinozas objektiivset idealismi jne. Ilmavaatelise seisukoha nägemine metafüüsilise süsteemi taga on 19. sajandi saavutis. Selle saavutise protsess algas kohe päale seda, kui, oma haripunkti saavutanud, purunesid kaks viimast kõikehaaravat süsteemi: Comte'i ja Hegeli omad. Kus empiirilise positivismi ja ajaloolise vaatlusviisi koosmängus filosoofia iseseisva teadusena sai probleemiks ja konstruktiivne metafüüsika õigusega alandati subjektiivsele ilmavaatelsele tasapinnale. Ometi elatakse juba sajandi lõpul filosoofia uuestsünni tähe all. Ja küsimus on vaid, milles see uuestisünd suutis omandada omale kandva põhja ja kindlustada oma koha iseseisva vaimuelu nähtena teiste kõrval ja ületada ilmavaate subjektiivsuse. Sest peab ju filosoofia olema enesemelestuse tulest läbi käinud ja eseme leidmises oma olemise õigustanud. Ja teadagi, et oma eseme otsingul, mille käsitlus tahab olla üldmaksev, ta pidi meeletama neid tegureid mis tingivad ilmavaatelisi ennatlusi ja vaatluses tagasi minema meie inimesühiskondlikule elule, millel need põhjendatud. Selle tulemuseks olid siis väitlused esteetilise maailmaga ja vaimuaristokraatia usu- lise traditsiooniga, ja kõige suuremal määral ühiskondliku elu- uuendamise pürgimustega, kus kodanlise ja proletaarliku ideo- loogia võitlus esineb aktuaalsemana kõigist mainituist. Alles kui

filosoofia neis võitlustes ennast kindlustanud, võis olla ta suhtes juttu uuestisünnist tõelises mõttes.

Seda uuenemisprotsessi võib jälgida niihästi inglisis-ameerika filosoofias, kus šotlaste analüütiline mõistus transstsendantaal-filosoofia kaudu jõuab üle empirismist ja saab idealistliku kuju pragmatismis William James'i ja teiste juures ning säält ühineb Saksas elufilosoofiaga. Prantsusmaal aga jätkab Bergson ühelt poolt ürgelist prantsuse, Comte'i süsteemis klassilise väljenduse saanud, positivismi ja teiselt poolt romaani-katoliiklikku traditsiooni üle spiritualismi ja jõuab välja „loovas evolutsioonis” intuiitiivsele elu metafüüsikale. Saksas aga vastab seda liikumist mitmeharaline n. n. „elufilosoofia”.

Ent siingi on ikka veel küsimus, kuivõrra on õnnestunud filosoofial tõesti lahti kiskuda oma ese ajaliste nähete ja üldiste kultuuriliste tegurite küljest ja traditsiooni võimusest, olgu siis katolitsismi või protestantismi partikulariteedi püüdude näol. Et siin midagi vähemat mängus ei ole, kui filosoofia enesekindlustus omaette eluvõimsusena, seda võib siis näha, kui jälgida tema pidevat võitlust eriti usulise elu traditsiooniga, olgu siis Saksas protestantismiga või Bergsoni juures katolitsismiga. Bergson leidis esialgu oma õpetuse eluligiduse tõttu üsna suurt pooldamist, lootuses, et ta viib inimesed tagasi katolitsismi rüppe, hiljem aga bergsonismi palge selgudes, leidis uurimat arvustust. Ma mätlen siin Jaques Maritain'i kallaletungi Bergsonile, kes olevat kuulutanud „hädaohtlikku” müstitsismi, millele ta omalt poolt vastu seab katolitsismist pühitsetud neothomismi. Ent Maritain'iga kõrvuti samuvad revolutsionäärsed ringid ja vatavad Bergsonilt argumente selleks, et tõestada oma revolutsioonilise teo müstitsismi (Georges Sorel). Aga üldiselt iseloomustab situatsiooni, et Bergsoni filosoofia on „kahesugust, teineteisele vastukäivat mõju avaldanud, s. t. ühele andes tuge müstiliseks hooguvõtuks ja teistele põhi-aluseid positiivseks, ettevaatlikult ajalooliseks ja eksperimentaalseks meetodiks” (Jourdan). Näha võib siit üldiselt, et see filosoofia ja usundi suhtumuses mitte viimane sõna ei ole. Kas on ja jääb see ikka nõnda, et ühelt poolt on „meie hingeavalduste sügavmõte” ja teiselt — „mõtlemise üldmaksvus” (Dilthey), kas need on sovitatavad või jäävad alalisse võitlusse; või omandab filosoofia erilise sügavama seisukoha, mis lubab tal positiivselt suhtuda usundisse, kus see suhtumine olemuselt siis ka mitte teissugune ei ole kui teistesse vaimsetesse nähetesse; või omab filo-

soofia omalt olemuselt pääletungihoogu ja esitab erilisi nõudlusi meie traditsioonisse juurelnud elava kristluse ja selle õpetuse suhtes — neid küsimusi peab muidugi, kuigi osati, puudutama allpool.

Filosoofilise mõtlemise sidevuse järgimist jätkates Saksas, võiks arvata, et see kujuneb eriliselt raskeks, arvestades asjaoluga, et kuski ei ole tekkinud nii palju iseseisvaid algmeid kui siin. Ometi ei lase kujuneda seda raskust ülesaamatuks see tugev traditsioon, mille siin Kant lõi. Ja just viimasel ajal on ülevaade kergendatud sellega, et mitmedki algmed on ise hakanud näitama oma konsekvantse ja on jõudnud otsustamishetkeni. See maksab eriti kohe valdava voolu kohta: fenomenoloogia ja elufilosoofia, mis näisid veel kuni 1913. aastani (mil ilmusid Husserli „Ideen“) täitsa lepitamatuks. Sest näis, nagu oleks „Saksa liikumine“ Kantist kuni Hegelini tõesti lõppu jõudnud: teda jätkas ühelt poolt ainult reaksionäärne metafüüsika (spekulatiivne vool) ja teiselt poolt irratsionalismi — romantikast Schopenhauerini, — ja historismi kaasmõjul — n. n. „elufilosoofia“ Dilthey'ga eesotsas. Ja kuna selle viimasega seltsida tahtis vaba elutõlgitsemine vabade kirjanikkude-kunstnikkude poolt, siis võis arvata, et siin elatakse ainult filosoofia päranduse jagamisest, et siin ei ole midagi edasiviivat, ega midagi, mis omaks sidumisvõimsust, sest loobuti ju teadlikult ratsionaalsest metafüüsikast. Nii intensiivne kui ta oligi, ometi ta seisis eraldatuna teistest näiliselt iseseisvatest algmetest, sest sajandi teisel poolel kerkiv uuskantianism, hüüdsõnaga „tagasi Kanti juurde“, oli eksklusiivselt koondatud sellele Kantile, kes oma „puhta mõistuse kriitika“ põhjendas Newtoni loodusteadusele ja orienteeris siis filosoofia loodusteadusel ja matemaatikal, nii nagu see enda põhjaliku väljenduse sai loogilises idealismis. Nii pidasid siis need kaks voolu oma ettevõtet küll Kanti jätkamiseks, aga kumbki mõistis Kanti isesuguselt, nõnda et temast jäi ühisena järele ainult nimi. Nende kõrval sammub nagu täitsa iseseisvalt kolmas vool — mis hiljem endale nimeks võttis „fenomenoloogia“ —, mis salgas Kanti ja teda tundis ainult läbi Herbart'i ja Fries'i. Ta otsib omale suhet eelkanti, eriti inglise analüütilise empirismiga ja positivismiga. Oma huvi koonduspunktiks võtab ta aga Aristotelese, kelle uurimine hoogu saab 40-dail aastail Trendelenburg'i algatusel. Viimase oppositsiooni saksa liikumisele, eriti Kantile ja Hegeli dialektikale, jätkab tema õpilane Brentano ja seda meelsust vahendab deskriptiivse psühholoogia kaudu Husserl'ile. Husserl'i juures sünnib aga

pööre ses mõttes, et ta uuesti otsib ühendust Kanti transstsendentaalfilosoofiaga. Selle ühenduse otsinguil aga satub ta elufilosoofia ligidusse, nii et Husserl ja Dilthey käesoleva sajandi alul vagusid ajavad ühise asja huvides. Nende kahe mõõduandva mõttenire — fenomenoloogia ja elufilosoofia — piirkonnas me seisame nüüd otsustavate uudisalade ja probleemide avastamise ees, mis seda tähelepanuväärsem, et siin ei ühenda mitte ainult teadvus Kanti väärtusest, vaid esiplaanile püüab uuesti tungida saksa liikumise viimistleja, Hegel — nüüd aga juba vabastatud reaktsionäärse metafüüsika köidikuist, see Hegel, kellega Lääne-Euroopa metafüüsiline teadvus öeldi olevat loojunud.

Kellel on olnud filosoofiaga kokkupuutumist, sellele on need sidevused peaaegu iseenesest mõistetavad. See haaramine nii kaugele oli siin tarvilik selleks, et Teichmülleri vaatlusel distantsi omandada. Selle kirjutise eesmärgiks ei ole Teichmülleri koha määramine selles sidestikus, milline töö veel tegemata, vaatamata ka Tennmann'i kirjutisele, kes Teichmülleri kohta öelda suudab: „Tema ületab seni kõiki” (lhk. 178). Tennmann omas kirjutises ei vii meid analüüsis nii kaugele, et meile selguks, millest on põhjustatud olnud Teichmülleri ja ta teenete ununemine üldises filosoofilises teadvuses. Loomulik ju oleks olnud, et filosoof, keda tuuakse unustusest päevavalgele, väärset käsitlust leiaks just mitmekülgse analüüsi poolest — tema suhtumises kaasaeglusse, võimalikkude traditsiooni suundade ja vaimse päritolu suhtes. Sest isegi seda me ei tea, kas on see ülekohtune unustus juhtunud teadlikust mahasalgamisest tema kaasaegsete poolt, kelledele ta kindlasti ei imponeerinud oma väljenduste teravustega ja arvatavasti ka oma viimaste tööde viimistlematusega, või on selle põhjuseks juhuslik sattumine Kesk-Euroopa piirkonnast (Göttingenist üle Baaseli) vaimuelu äärismaale, balti-saksa Dorpati ülikooli. Ometi on tal olnud siin idapoolgi oma õpilasi, kellede töödes ta osati mõjustajana esineb, osati mainimist leiab. Tennmann arvab siin olevat kaks põhjust (lhk. 8): esiteks see, „et ta julges puutuda Kanti suurt autoriteeti, et ei olnud võimalik tema kaitseks välja astuda.” Teise põhjuse leiab T. selles, et „oli teaduses empiiriline positivistline vaim nii tugev, et puhta metafüüsika kohta avalikult eitavale seisukohale asuti.” Puhta metafüüsika vastasena mainib ta siin Ritschl'it. Siin olevat õpetatud kristlikku teoloogiat ilma metafüüsikata, tähele panemata „Jumalat” ja hinge surematuse mõis-

tet, millega kaasas käis „mõistuse” ohverdamine „Jumala meelepäraliseks teoseks(!)”. Milline on nüüd selle metafüüsika üldine iseloom, see olgu allpool vähesel määral eksplitseeritud, siis alles saab ka pisut selguda, kas oli Teichmülleri unustusse jäämine põhjustatud ainult metafüüsika vastasest ajavaimust, või on siin sügavamaid põhjusi. Ühtlasi sellega aga peab nähtavale tulema, kas on meie ajavaim selle metafüüsika vastuvõtmiseks küllalt küps, või on siin lõppeks pakutav metafüüsika ise selle eest vastutav.

Kui nüüd T. lausub: „Otse kurioosne on jälgida, millega akadeemiline mõtteteadus toidab muu seas ka usuteadlasi — kuni lõpuliku hingetuseni inimeste ning Jumala juures” (lhk. 156) — siis on küll põhjust kuulutada. Et kristlusest võib arendada selle filosoofiat ja metafüüsikat, see on ju selge, samuti nagu asjaolu, et teoloog siin peab valima filosoofiate keskel, et mitte omast lätest mööda sattuda võõrale pinnale. Aga hoopis teine asi on, kas seda metafüüsikat siis võib üldistada filosoofia kui universaalteaduse piirideni. Sest siis tekiks ju seisukord, et filosoofidel ei keriks ahastavat küsimust: kas võime veel olla kristlased? või ka produktiivseis inimestes kahtlust, nagu R. M. Rilke omast müstikast askeldava päeva-valgusele vastu lausub: „Christus steht mir im Wege”. Kuigi vastolu ei saaks kuulutada permanentseks, peab siiski teda nägema, juba sellepärast, et ei tekiks petlikku olukorda, nagu Tennmanni-Teichmülleri juures. Sääli ristiusu olemuse otsingul küll pöördutakse „filosoofia kui üldteaduse” (16) poole, mille kohta ollakse pigemini liialt suures kui väheses arvamises, sest T. ütleb, et meie kultuuriliste ja usuelu väärtuste „sügavam viimane põhjus peitub filosoofias, mis ühtlasi kinni peab tervet kultuuri, sellega soodustades materialismi edu ja trööstides ainult ühiskonna välispidise edasijõudmisega” (lhk. 10) — aga, ja see on huvitav, lõpptulemuseks paljastub filosoofia täitsa identsena kristlusega. Sest siin osutub, et „võib olla ainult üks filosoofia, nagu ei või olla enam kui üks kristlus. Ja need peavad sobima üksteisega. Vastolu nende vahel ei või olla. Nad peavad koguni ühte langema” (lhk. 146). Me loeme ja imetleme, ja püüame mõista, kuidas see võimalik on. Kindel on, et ühele siin liiga tehakse, kas filosoofiale või kristlusele. Või ehk on nad siin mõlemad „ohvrid”? kui meile öeldakse, et „kristluse pretensioon absoluutse tõe suhtes iseenda kohta nõuab loogiliselt filosoofilise süsteemi identust kristlusega. Kui

kristlus on tõde, ei saagi olla teist filosoofiat, kui ainult „kristlik” (lhk. 146), siis me küll oleme huvitatud sellest, kuidas seda selgitatakse. Ja siin väärib jälle tähelepanu, et see kristluse absoluutsuse tõestamine sünnib formaal-loogilise argumentatsiooni najal, mitte aga nõnda, nagu see esialgu mõeldav oleks teoloogide seisukohalt nende radikaalses andumuses „elava Jumala sõnale”. Erineb ju teo-logia kõigist teistest logos’test mitte ainult sellelt, et Jumal on ta logos’e ese, vaid ka sellelt, et Jumal on subjekt, — ja teo-logia oleks teadus sellest, mida Jumal „ütleb” (teo-logia oleks siin mitte ainult „logos peri theu”, vaid ka „logos dia theu”) (E. Brunner, K. Barth, F. Gogarten j. t.). Nende radikaalsete teoloogide juures oleks aga ka kohe ilmne teoloogia armuta vastolu igasugusele filosoofiale (armu leiab siin Schelling! — idealist), kuna Tn—Tri seisukohalt filosoofia ja kristlus langevad ühte, ja midagi ei ole siinsele filosoofiale vastuvõtmatumat kui filosoofiline idealism.

Juba see problemaatika ekspositsioon peaks hoiatama ettevaatusele. Kõne all olevas kirjutises autor ei peatu pikemalt analüüsil. Analüüs oleks raske, kui Teichmüller tõesti püüaks omandada erakliku seisukoha või meist ajaliselt kaugelt eraldatud. Aga ometi sirutab ta ise, vedades ise oma algupära jooni või viideldes kaasaegsetega, meile käe sääli kohal, kus ta arvab midagi uut leidnud olevat, selleks, et näha erinevusi. Meil on see analüüs kergendatud sellega, et vaheajal on avardunud meie ajalooline vaateväli ja me oleme omandanud distantssi. Küsimus on vaid selles, kas seda Teichmüllerli suhtumist ajaloosse ja filosoofiasse, nüüd, viiskümmend aastat hiljem, saab toimetada just samade mõistetega ja klassifikatsioonil saavutatud alustega, mida tema — Teichmüller — ise tarvitas. See tähendaks siis ainult, nagu salgaksime maha, et vaheajal meile on näidanud ajalugu oma mitmekesiseid, sagedasti uusi, paledid. Sellepärast siis tuleb ka kahelda selle juures, kas talitatakse õieti, kui korratatakse kõiki etteheiteid positivismile, saksa liikumisele ja kreeka filosoofiale, küsimata, kas see suhtumine neisse nähetesse pole muutunud just uute vastuvaidlematute seikade nägemisega. Ja sama on maksev ka meetodi kohta. Vähemalt nõuab ka meetod oma eksplikatsiooni, sest tulemus iseloomustub sellepoolest, millisel teel ta on omandatud. Ja ka filosoofias, ja just siin on see nii, et uute tõdede avastamine vajab uut teed sellele jõudmiseks, nii et pöördepunktid filosoofiliste probleemide nägemises ja käsitluses

on ka meetodi pöördepunktid, süstemaatika muutumised — nagu me seda just näeme Kanti transstsendenttaafilosoofia juures. Ja kui see nüüd on Teichmülleri puhul teisiti, siis tuleb küll küsida, millest see johtub, et tema on vastolus Kantiga, kelle päämine intensioon oli metafüüsika päästmine ummikust, kuhu see oli sattunud eelmiste sajandite jooksul. Ja teiselt poolt jälle Teichmüller, kes samuti näeb senise metafüüsika ummikut — arendab välja oma „uue metafüüsika” ja arvab olevat uue alguse lävel. Ligineda saab siin esialgu meetoodilisest küljest, mis, nagu mainitud, peaks oma mõju avaldama omandatud saavutisele.

Trendelenburgi ümber koondund Aristotelese uurimist taotlev mõtlejate ring ei olnud põhimiselt mitte metafüüsiliselt häälistatud, mida võib näha sellest, et suuremat algust metafüüsikaks ei tee ei Trendelenburg ega tema tugevaim õpilane Franz Brentano. Domineerivaks kujuneb selle koolkonna filosoofiale omane valgustusmoment, matemaatilisel ja loodusteaduslikul analüüsil teritatud ratsionaalne teadvuse kirjeldus, mis Brentano juures omandas „deskriptiivse psükoloogia” nimetuse ja mis pidi tõrvikut edasi andma Husserli fenomenoloogiale, mis samuti mõistuse läbipaistvuses tahab leida „puhta teadvuse” konstitutiivseid elemente. See ratsionaalne valgustusmoment leiab pöörangu alles Husserli hilisemas eas, nagu mainitud, tema „Ideede” ilmunisel. Aga ometi juba enne seda pöörangut tahetakse leida metafüüsikat, ka Franz Brentanol, siis peab siin jälle valvel olema ja küsima selle metafüüsika iseloomu järele. Selle juures ei ole siis aga ka mitte neil, kes siin metafüüsikat otsivad, kahe silma vahele jäänud, et selle iseloom on väga lähedas ühenduses tugeva traditsioonilise katoliikliku filosoofiaga, mille kohta me ju teame, et selle kõrval teist olla ei saa — asjaolu, mis tuleb ilmselt nähtavale, kas või selleski, et katoliiklises mais iseseisev profaanne filosoofia ka eriõppeainena ülikoolides seotakse ainult eksperimentaalse psükoloogiaga või talle tehakse ülesandeks positiivsete teaduste latvade soveldamine. — Siin on siis see joon arenemises, kus Aristotelese kaudu jõuti tagasi katolitsismisse, kus, kaudu Aristotelese, Platogi oma iseseisu kaotas ja tulemuseks oli platoni-seeriv katolitsism. — Kuivõrra palju Teichmüller tõesti enesesse on üle võtnud seda mõju ja suunda, seda saab siin muidugi ainult osati puudutada, aga seevõrra võib tema loomingus esile tõsta ka kogu sellele voolule iseloomustavat katolitsismiligidust. Aga ometi ilmneb kohe Teichmülleriga tutvumisel, et siin mängus on veel

teisi jõude. Ja see on tema ratsionaalsele valgustusjoonele vastu-
pidine metafüüsiline teadvus. Selle märgiks on siin ka tagasi-
minek „tervele isikule” (lhk. 150), mitte ainult mõnele üksikule
teadvuse funktsioonile, aristotelese ontoloogiast vabastatud „ole-
mise” mõistele jne. Plato. Siin on koht, kus tema mõttetraditsi-
oon laieneb Leibniz’ile ja tema kaasaegsele Lotze’le, kelle ajal
Teichmüller Göttingenis habiliterus. Ent just see Lotze-Teich-
mülleri vahetamine on selgitamata. Nii nagu nad töötasid vastas-
tikkuses väitlemises ja teineteise tunnustamises, vahendas Lotze,
kes läinud sajandi keskpaigu säilitas metafüüsilise teadvuse ja
traditsiooni-sideme saksa liikumisega, Teichmüllerile selle liiku-
mise sisundeid ja mõistelisust. Kui vähe siin oli Teichmülleril
enesel selgust sellest „saksa liikumisest” põlvneva motiivi kohta,
just distantse puudumise tõttu sellesse liikumisse, seda näitab
ilmsesti tema ägeduseni minev poleemika „idealiste vastu”, kus
ta heidab idealismile ette „ühe funktsiooni ühekülgset rõhuta-
mist”, „mõtlemise eesõigustamist” ja kus Tennmann temale jul-
geb järele sõnada: „Kiriklik, riiklik ja i g a m u u d o g m a t i s m
o n i d e a l i s m i „õ n n i s t u s”, mis ka ristiusu on vähemast
äravarjanud” (lhk. 150). Kuna meil tänapäev ikka enam selgub
saksa liikumise süstemaatiline käik, kui selle algust õieti võetakse
tormi ja tungi noorpõlvest üle Kanti kuni Hegelini, siis selgub ka,
et selle kandjaks on „elu” kui algusest lõpuni individuaalne ja kui
totaliteet, mis on tajutav ainult elamuse totaliteediga. Ja seda
joont võib jälgida kuni Hegelini, kus me n ü ü d ei näe mitte ai-
nult panlogismi, mis ebaolulist osa mängib, vaid püüdmust elu-
likkust ja selle mitmekesisest küllust mõistelisuses tajutavaks teha,
kus asja sisaldav mõistelisus saab hoopis ürgsema tähenduse meie
olemises, kus tarvilikuks saab, et mõiste vajab kogu inimese
kaasaminekut (Hegel’i „Die Ansterengung des Begriffs”) ja kus
„loogika” uuesti saab keskse koha metafüüsikas, „logos” algses
kreeka tähenduses võetuna, mis eneses kandis ka eetilist võim-
sust. See on keskne problemaatika saksa liikumises, mis algab
sellega, et tolleaegne filosoofiline ja kirjanduslikult produktiivne
noorpõlv protesti tõstab diskursiivse mõtlemise vastu, mis meie
olemise viib hävinemisele ja kus arupärane analüüs tükeldab üht-
luse, inimeses eneses, üksikute inimeste vahel, inimese ja looduse,
inimese ja jumaluse vahel (Nohl, Korff, Unger j. t.). Ja kauge-
male tagasi vaadates võib leitudada just siin reformatoorilise eetose
järelmõju, või pigemini süvendamist, mis ilmneb juba selles, et

kui seda esimeste loovate meeste intuitsiooni süstemaatiliselt vaatlema hakati, siis Kanti esialgne „mõistuste kriitikate” lahutamine kohe ei rahuldanud Fichtet, kes siin kontsipeeris oma „Wissenschaftslehre's” sügavama seisukoha „elu” kui „lõpmatu agiliiteedi” suunas, et aga säilitada süstemaatikaski seda elulist totaliteeti ja ühtlust. Ja kui nüüd selles problemaatika suunas leiutatakse „dialektika”, siis on selle oluliseks sihiks — ka teadmisele mitte kinni panna teed süvenemiseks sellesse elulisse totaliteeti. Logose ja eetosega koos aga tuleb võtta usku, mis romantikute juures ähvardas uppuda n. n. „ratsionalismi”, kuid mis võidetakse tagasi Fichte suhtumises Johannese evangeeliumisse ja Hegeli noorusea teoloogilistes kirjutistes, meie olemise elava ja vaimse põhjana, elu põhjana ¹⁾).

See tohiks küll olla koht, mis peaks olema otsustava tähtsusega Teichmülleri tähenduslikkuse suhtes. Kumb neist kahest motiivist pääseb võidule, kas valgustusmoment kreeka ontoloogia suunas, mille keskkohaks on kreeka „olemise” mõiste, mida küll Teichmüller ümber kujundab „Kristlus ei ole mitte mõni „asi”, vaid meie inimese elu või olemise sisu. Inimene ise on see, kes kristluse endas sisaldab, teda avaldab või ilmutab,” aga küsimus on selles, kuivõrra tõsiselt siin seda „elu sisu” võetakse ja kuidas sellele mõisteliselt liginetakse. Kas pääseb selles suunas võidule mõisteline ratsionalism (kus mõisteid tuletakse ilma „eluga” kaasa minemata „päris aprioorilise deduktsiooni” (lhk. 165) teel), mis siis ei ole muud kui esialgu vähemalt meetoodiline, traditsiooniline ontoloogia jätkamine — *vinculum rationis*. Kuid tohiks ometi arvata, et kristlus oma elu ja armastuse toonitamisega mitte jäljetult filosoofia süstemaatikast mööda pole läinud. Kui ei, siis peab küsima, kas ei peaks astuma *vinculum rationis*'e asemele *vinculum fidei et amoris*, ja kuidas see nähtavale tuleb.

Nägame ka Teichmülleri juures seda saksa liikumises uuesti võidetud „terve isiku” lähtekohta. Ometi on ta siin alalises opositsioonis selle, kui idealismiga. Idealismi ta võtab aga laialt, alates Platoga ja lõpetades saksa liikumisega. Et sarnase termini tarvitamine, nagu kõigile meile õpperaamatuist tuntud -ismide tarvitamine, ilma igakordse mõtlemise analüüsita on hä-

¹⁾ Sellest pikemalt peatselt ilmuvas kirjutises: „Logos, eetos ja eksistents.

daohtlik, seda võib Teichmülleri juures õieti selgesti näha. Akuutseks saanud saksa liikumise ja ristiusu vahekorda selgitavate kirjutiste puhul loetleb autor terveni 13 nime (kelledesse kirjutises suhtutakse vaid puhtnimeliselt) ja lausub: „mitte kellegi juures neist, ka idealismi eitajate juures ei leia meie ligigi sarnast selgust, kui Teichmüller'i juures.” „Tema väikene populaarne raamat „hingesurematusest” (Über die Unsterblichkeit der Seele) sisaldab enam süsteemi, kui Lütgert'i kolmenäiteline „Das Christentum und der deutsche Idealismus” ja hulk muid teoseid (lhk. 178).” Kas sarnase argumenteerimise korral ei saa süsteemipuuduse etteheite osaliseks küll igauks, kes ei poolda ega tarvita Teichmüller'i „süsteemi”?

Juba selles ajaloolise elumineviku kohta käivate terminite tarvitamises ilmneb Teichmülleri mõtlemise metoodiline külg. Nagu mainitud, ta ei leidnud rahuldust olemasolevast metafüüsikast ja asus oma „uue metafüüsika” arendamisele. Kui ta nüüd tradeeritud metafüüsikaid sirvis, siis selgus, et neid võib rühmitada ja klassifitseerida ja terminitega tähistada. Kuivõrra positiivseks kujuneb nüüd Teichmülleri suhtumine ajalosse? Kas on „mõistete” ajaloo kaudu saavutatud suhtumine ajaloolistesse nähetesse küllaldaselt avar ja igakülgse tagatud. See peab nii asjalises kui metoodiliseski tähenduslikkuses nähtavale tulema, kohe tema ilmavaadete klassifitseerimisel.

Teichmüller astub puht-filosoofilisele näitelavale tugeva metafüüsilise impulsi ja arenenud iseteadvusega momendil, kus filosoofia ise on muutumas oma refleksiooni esemeks. Siis kus juba 19. sajandi algusest peale, filosoofiline võitlus üksikute filosoofide süsteemide ja ilmavaadete vahel mitte enam lihtsalt ei moodusta ühe immanentse momendi filosoofilises produktsioonis, vaid kus tahetakse tungida nende üksikute ilmavaadete tagaplaanile ja otstitakse nende muutumiste salalisi tingimusi. Koht, kus see teostub, on esialgu ajalooline refleksioon. Siin juba saab näha, kuidas tekib eriline filosoofiline distsipliin, mis kõigi positiivsete süstemaatiliste ja teaduslikkude võtetega püüab selgitada ilmavaadete tekkimist, nende sõltuvust ümbrusest, kultuurist, usundist jne. Mis siin sünnib, see ei ole midagi muud kui mõtlejate kainesumine ja kriitiline suhtumine ilmavaatelistele süsteemidele ja püstikuile. See refleksioon, mis käib rinnuti loobumisega süstemaatika ühedimensionaalsusest, viib siis eelmise ja käesoleva sajandi vahetusel lõpule metafüüsiliste ilmavaadete destruktiooni

ja sunnib otsima sügavamaid aluseid, millel võiks sugeneda uus metafüüsika.

See refleksioon on meid õpetanud igakordselt küsima „uute” süsteemide juures, kuivõrra kaugele on mindud „vana” destruktisoonis, sest see tohiks osutuda otsustavaks momendiks „uue” meetodi suhtes.

Nii, juba 1804 ilmunud Dégérando teoses „Histoire comparée des Systèmes de philosophie” võib leida seda teadvust. Sama sa- jandi keskpaigu see teadvus aina suureneb, mille suhtes eriti silma paistab Teichmülleri õpetaja Trendelenburgi kirjutis: „Über den letzten Unterschied der philosophischen Systeme” 1855. See kirjutis väärleb tähelepanu just oma kolme, mitte kahe, ilma- vaate eraldamisega. Sest ka Fichte’l („dogmatism” ja „idea- lism”) ja Comte’il („Kanto-Platoniciens” ja „philosophie posi- tive”) on ikka veel ainult kaksikjaotlus. Aga see kaksikjaotlus leidub juba Plato „Sophistes’es”, kus on mainitud „giganto- mahhiat” „ideesõprade” ja „maiselt sündinute” vahel. Kui see on nähtud, osutub aga, et ka Trendelenburgi jaotlus temal põh- jeneb, kuna see jaotlus „jõule” vastu seab „mõtte” („causa effi- ciens — causa finalis”), aga lisades neile kolmanda, milles need kaks alust ühtuvad, ja nii ta saab identiteedisüsteemi („spino- zismi”).

Seda ilmavaadete jaotlust parandab Teichmüller ja nimelt nõnda, et ta asub just ühe keskse, Lääne-Euroopas kristlusega pidevalt võitleva ilmavaatelise teadvusseisandi, spinozismi kal- lale, ja arvab, endine jaotlus on sellele osutanud liialt suurt lugu- pidamist, olles võtnud seda mõtlemise ja olu vastasuse paralle- lismi tõsiselt, kuna ta ei olevatki mingi teaduslik filosoofiline süs- teem, vaid moodustab ühe eelastme sellele. Ka siin kordab Tenn- mann kõike, kuigi tohiks arvata, et on tõestatud selle ilmavaate pidevus Brunost üle Spinoza ja Shaftesburgi Hegelini. Aga sar- nast väitlust niihästi Teichmüller kui ka Tennmann ei peaks kül- lalt veenvaks, sest nad kõnelevad „filosoofilisest süsteemist” mitte aga „ilmavaatest”. Ja alles selle eristava seiga selgitamine võiks meid viia otsustavale pinnale.

Trendelenburgi jaotlusaluse, — vastavate mõistete: „mõtte ja „jõu” — asemele seab Teichmüller uue vastava asjaolu: meie inimliku tunnetamise sisalduses võib eraldada ühelt poolt empii- rilise ja teiselt poolt spekulatiivse sisalduse ja nii ta saab kombi- natsiooni teel esialgu kolmikjaotluse. Juba see klassifikatsiooni

alusele lähtekoha võtmine ei ole juhuslik vaid tingitud erilisest filosoofilise süsteemi mõistest, erilisest suhtumisest metafüüsikasse ja selle seisandist meie inimliku elu vaimses sidevuses. Sarnaste vastavate mõistete klassifikatsiooni aluseks seadmine on vist piiramatult võimalik, nagu klassifikatsioon on lõppeks formaalne loogiline arrangement, ülevaatlikkuse ja didaktilise ainepiirtluse otstarbeks. Siin siis võib lähtuda arenemisastmeilt: dogmatism ja krititsism; metafüüsika põhjendamiselt: empirism ja ratsionalism; hinge ja ihu vahekorralt: materialism ja spiritualism. Nad figureerivad sellistena õpperaamatuis, kus nad moodustavad algelise õppesisundi. Kas nende kaudu aga tõeliselt jõutakse filosoofilise mõtlemise juurteni, või just kaotatakse see, mida filosoofia pakkuda tahab sellisel õppekäigul — see on siin muidugi ise küsimus. Aga üldiseks eelduseks on sarnaste katsetuste juures, et süsteemid on tekkinud mõtlemise tulemustena paljast tunnetamisetahtmisest ja et metafüüsiline töö on eksklusiivselt ratsionaalse iseloomuga ses mõttes, et tarvitatavad mõisted on täielikult diskursiivse mõtlemise tulemused, milledes kõik mõeldud on säilitatud. Pääle seda väidet oleks aga vale, kui nüüd ainsat väljapääsu nähakse irratsionalismis, sest nii väites ei ole tahetud sugugi mitte alahinnata mõistelist tööd (aga mõiste ja mõiste vahel võib olla suur erinevus), vaid ainult seda on sellega öeldud, et süsteemid ja ilmavaated on tekkinud ürgsete intuitsioonidena, „keskel elu elades”, nagu seda on ka teised vaimsed nähted: usund ja kirjandus. Ühes sellega peab nii siis loobuma arvamisest, et filosoofia ei ole midagi muud, kui teatavate „põhiküsimusteks” peetavate probleemide lahendamispüüd üksteisele vastukäivaist „seisukohtadest”, teesi ja antiteesi vormis. Siin on vaja leiutada süvemal asetlev lähtekoht, kus filosoofiline mõtlemine on ürgselt küsitlemine ise, mitte ainult üksikute õppelausendite kogum. Siin ei piirduta mitte elumõistatuse mõne teatava vastusega, vaid filosoofia on igakordselt ise sarnane küsitlemine ja vastamine, ja vastolud metafüüsikate vahel osutuvad lahendamatuiks teoreetilise objektiviteedi kitsal pinnal. Neist vastoludest pääseb üle, kui neid võtta suhtes oma elulikkusega, mille põhjal nad on tekkinud. Ja alles siis oleks võimalik filosoofia, mis rahuldaks metafüüsikat, usundit ja kirjandust.

Selles suunas viisid ilmavaadete ja metafüüsiliste süsteemide destruktsiooni lõpule Nietzsche ja Dilthey. Nad näitasid nende ilmavaadete põlvnemist inimese elatud elust, ega võinud peatuma

jääda mingile mõtteliselt kontsipeeritud „absoluutsele punktile”, mida võiks võtta ühe „uue” ilmavaate algmeks. Kui ilmavaade on olnud ainult elatud elu „võimalus”, selle elu väljendis või tõlgitsemine, siis oleks enesepettus, ühes niisuguses leida üldmaksvuse-nõudlusega varustatud metafüüsikat. Ja nii ei jäänud muud üle kui tagasi minna inimese elatud elule. — Sellepärast on põhjendatud ka siin seekord peatuda Teichmülleri juures ja küsitelda, kuidas see sobib filosoofia üldise loomuga, kui tema „uue” metafüüsika alused viivad nii kaugemale, et see suudab ennast identifitseerida ühe teadvusseisandiga, eluseisandiga ja võib nõuelda seejuures enda üldmaksvust.

Tennmann mainib küll kirjandusloendis Nohli kirjutist, milles viibatakse Teichmüllerile kui Nietzsche perspektivismi ajaloolisele allikale. Sama kinnitab ka K. Joël'i suusõnaline traditsioon. Aga see vihje jääb käsitluse horitsondi avardamiseks kasutamata. See oleks ära kulunud mitte ainult selleks, et selgust tuua väitesse, Teichmüller olevat mõjustanud Nietzschet (K. Oesterreich'i j. t.), vaid et ka selgitada, kui palju see mõjustus ulatub kaugemale sõnalise väljendise „perspektivismi” ülevõtmisest Nietzsche poolt, sisulise mõjuavalduse valda. Sest Nietzsche omas radikaalsuses nägi ka ristiusus projektiivset enesepeegeldust, alandatud ja koormatud „ressentiimenti”, säädes kristlikule ligemisarmastusele vastu oma „kin-kiva vooruse” (schenkende Tugend): „Sagt mir doch, wie kam Gold zum höchsten Werte? Darum dass es ungemein ist und unnützlich und leuchtend und mild im Glanze. Es schenkt sich immer.” Siin pole tähtis mitte, et tal õigus ei ole, vaid et ta üldse iga ilmavaate ja süsteemi juurdlemist võtab radikaalse elulikkusega, mitte ainult meie tunnetamissisalduse projektsioonina. Ent siin tuleb küsida, kus on sarnase elu tõlgendamise piir. — Nietzsche tunnetas küll, et alles elamused võimaldavad meile ligipääsu vaimsele nähteile, Ta nägi samuti, et hingeliste fenomeenide mõte, tähendus, „väärtus” ei ole midagi staatilist ega substantsiaalset, esemeliselt „iseenese ette olevat” (an sich). Ent selle tõsiseiga liialdatud ülipingutus viis psükoloogilises interpretatsioonis äärmusse, kus ta öelda võis: „Me suudame käsitada ainult seda maailma, mida me ise teinud oleme.” („Wir können nur eine Welt begreifen, die wir selber gemacht haben.”) Kuna peaksime õigusega teadma, et „keskel elu elades” me ei seisa tähenduse, „teksti”, ees, mida võiksim vabalt

„kommenteerida”, vaid oleme igas elamuses seotud, oleme sihitud millelegi, mida mõistmises ikka sügavamale tungides artikuleerime.

Selle piiri näinud, oleks küll ainult teine äärmus, kui vaimse maailma suhtes nähtakse selle ainsana teadusliku objektiivse käsitusvõimalusena kindlakujuliste mõistete ajalugu. Sest ka mõistete vaimsele sisundeile pääseme ligidale ainult enese elamuse kaudu. Selle meetodi ainsaks kuulutamisega jääksid puudutamata just olulised kohad vaimuajaloos, mis on murrangulised, hüppelised, uued teadvuse positsioonid. Sarnast meetodi näikse esialgu õigustavat filosoofia iseloom, mis „seisab mõistetes”.

(Järgneb.)

Tallinna linna ja ta ligema ümbruskonna vanust hauakivist.

O. Sild.

Jätkuks mineval aastal ilmunud artiklile: „Mõningaid vanu hauakive meie maalt“ (mis ka eribroshüüris ilmus) mainime sel korral Tallinna linna ja ta ligema ümbruskonna vanemaid hauakive.

Tallinna linna kohta on põhjapanev kirjeldis sel alal olemas Nottbeck-Neumann'i „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval“ eriosas: „Die Grabsteine Revals“, mis E. v. Nottbeck'i kirjutatud on.

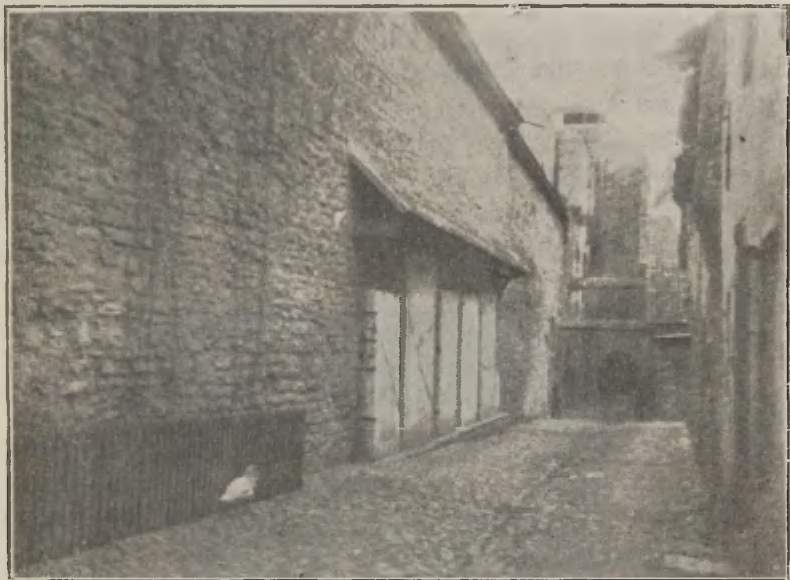
Mõnelt poolt ollakse arvamisel, et selles raamatus on Tallinna kirikud ja neis leiduvad või leidunud mälestusmärgid nii põhjalikult käsitletud, et igasugune järelvaatus ja võrdlus ülearune on¹⁾. Kuid teadus ei tunne üldse niisugust täielikku raamatut ja teaduse seisukohast ei ole see vaade ka käesoleval korral päris õige. Vaatamata sellele, et ju õnnelikul juhtumisel ikkagi veel mõni uus ese võiks ilmsiks tulla või seni puudunud seletust või tõlgitust leida, on ka iseenesest üksikasjus ühed või teised parandused ja täiendused sel laialdasel alal mõeldavad ja tegelikult ka võimalikud ja tarvilikud. Sellelt seisukohalt välja minnes võtame vaatlusele ühe või teise Tallinna linna rp. Tallinna linnast pärit

1) Sel alusel on ehk ka Tallinna kirikute õpetajaid „Kirikliste mälestusmärkide komisjoni“ ankeetlehele vastused saatmata jätnud.

oleva vana hauakivi, ja siis edasi vaatleme ka mõnda vana hauakivi Tallinna ligemast ümbruskonnast.

*

1. Oma pikkuse ja mahutavuse poolest oli Tallinna suurimaks kirikuks domiiniklaste **Katariina kirik**, mis ehitati 13. ja 14. sajandil, mille pikkus oli 67,7 mt., mahutavus 1200 ruutmeetrit ¹⁾. Klooster suleti linna magistraadi poolt usupuhastuse tuleku alul (1525), mungad aeti linnast välja; nad leidsid esmalt

Pildistis 1. Endise Katariina kiriku lõunapoolne külg ja hauakiivid Koch'i aida seinal Tallinnas. (Oma ülesvõte.)

varjupaika piiskopi Porkuni-lossis. Katariina kirik oli siis lühikest aega linna evangeeliumiusuliste eestlaste tarvitada, kuni klooster maha põles 1531. (B. Russow'i teate järele olla mungad ta kättetasuhimust ise põlema süüdanud.) Kloostri krunt ja hoonete varemed käivad praegu peaaesjalikult uue 1841—1845 ehitatud katoliku Peetri-Pauli kiriku, Koch'i (Vene tän. poolt küljest) ja Riesenkampff'i (Müürivahe tän. poolt küljest) immobiilide hulka. Selle vägeva kiriku põrand oli suurel määral kaetud suurte haua-

1) Vastavad arvud on Oleviste kiriku kohta: 47 mt., 1170 rmt.; doomkiriku kohta: 51 mt., 1040 rmt.; Niguliste kiriku kohta: 45 mt., 920 rmt.

kivi-plaatidega. Kui linn 1874. a. konsul A. Koch'ile endise kloostrikiriku varemed müüs, ehitati need kaubaaitadeks ümber, tarvitades hauakive põrandaks. 1882. a. omandas bürgermeister parun Arthur Girard de Soucanton nendest kividest hulga paremini säilinuid ja püstitas nad oma villa „Rocca al mare“ tee äärel (n. n. Via Appia) Tallinna ligidal. Selle läbi päästis ta seks korraks nende kivide kirja ja märgid hääbumisest, kuid ei saa salata, et nad praegu ilmastiku aeglasematele kahjulikkudele mõjudele kättesaadavad on.

Ülejäänutest on praegu 5 hauakivi ja 1 hauakivi-osa Koch'i aida (endise kiriku õhtupoolse osa) lõunapoolisel küljel püstitatud ja klambrite abil seina külge kinnitatud ja ülevalt varjatud väikese telliskivist katusega.

Aida põrandal on praegu veel mitmeid (lugesin 9) hauakive või hauakiviosi, kuid kiri on neil täiesti kustunud, ainult kirja või nurgaringide tumedad jäljed või kivi üldine kuju laseb neis hauakive tunda. Ühel kivil on majamärgiga kilp veel selgesti

P. 2. I hauakivi Koch'i aida seinal ülemise otsaga ülespoole pööratuna.
(Oma ülesvõtte.)

näha. Vahest on see seesama kivi, mis Nottbeck'i aegu oli veel vähem ära kulunud ja kus tema võis veel oletada aastaarvu 1436 (?) ja nime Arnoldus de Halteren (?). Ta oletas kilbil 2 sarve (?).

Kivi pikkus on 2 m. 60 sm., laius 1 m. 43½ sm.

Aida seinale püstitatud kivide hulgas leidub kivi, mis Nottbeck'i kirjelduses puudub, mille kohta E. Kühnert (Das Dominikanerkloster zu Reval, Beiträge zur Kunde Estlands, XII k., v. 1—3, lk. 38) ainult lausub: „ein ganz abgeschliffener.“ See kivi seisab praegu esimesena, Vene tänava poolt majast või väravast tulles. See kivi on ülemise otsaga alla poole pööratuna seinale kinnitatud. Ta pikkus on 2 mt. 38 sm., laius 1 m. 48 sm., paksus umbes 15 sm.

Kui see kivi puhtaks teha, on ta kiri loetav. Nurkades on ühepikuste harudega ristid. Kivi keskel ei ole õuemärki ega joonist olnud, või aga on see täiesti kustunud. Pildistisel on kivi õieti pööratud.

Ladinakeelne reljeffkiri käib järgmiselt:

anno · dni · m · | ccc^{lxxxv} · in · die · fcte lucie · | virgīs · et · m
artu · o · h̄ric' · cocus · or · p̄ · eo .

See tähendab: „Issanda aastal 1385 Neitsi ja veretunnistaja Lucia päeval suri Hinricus Cocus¹⁾. Paluge tema eest.“ Kõnesolev Lucia-päev on 13. detsembril.

II hauakivi on raehärra Johan Oldendorp'i oma († 1448). Nottbeck'i juures on saksakeelne kiri esildatud ja majamärgiga kilbi joonis (lk. 175). Pildistis puudub. Kiri oli Nottbeck'i aegu nähtavasti paremini loetav kui praegu. Need kivid olid siis veel aidas. Kivi pikkus on 3 m. 24 sm., laius 1 m. 97½ sm. Meie pildistisel on peale selle keskmise suure kivi veel näha I kivi serv ja III (järgmise) kivi loetavam äär.

III hauakivi on ülemise otsaga allapoole asetatud. Ta on väga ära kulunud saksakeelse kirjaga, mille lugemine ei

1) Kõige raskem on see sõna lugeda, sest et esimene täht on murdunud ja viimast märki (punkti eel) tuleb küll lühendusmärgina võtta = (u)s (ja mitte „r“).

Cocus = Coquus = kokk.

„Cocus“ esineb Tallinnas (ja Riias) 14. a. s. (U.-B. II. (667;) 935, 109. 209 (III. 1044b, 5. 113. 147) j. t. Cocus esineb ka juba Liber census Daniae, lk. 50b. Peale selle esinevad nimed „Coke“ (Coke, saarlane 1255 U. B. I. 285.), „Cok“, „Koke“, „Kok“, „Kock“.

õnnestunud Nottbeck'il ja Kühnerti'l („ein abgeschlissener Stein mit Kreisen in den Ecken“). Kivi pikkus on 2 m. 64 sm, laius 1 m. 80 sm., paksus umbes 18 sm. Nurkades on ringid, keskel ärakulunud majamärgiga kilp.

P. 3. II hauakivi Koch'i aida seinal ühes I hauakivi servaga ja III hauakivi loetavama äärega. (Oma ülesvõtte.)

Meie eelmisel pildistisel on näha selle kivi kõige loetavam teise rea seiv. Kahe esimese rea kiri on järgmine:

Iut • iar • vufes • [heren • m •] | cccc • [l]epiti •
duna[rs]d[adj] na • [Chri]sti an |

See kivi on sellega pärit nähtavasti a. 1468.

IV hauakivi kiri tunnistatakse Nottbeck'i ja Kühnert'i poolt mitte loetavaks (unleserlich). Siiski on võimalik seda kirja, vähemalt suuremalt jaolt, lugeda. Selle hauakivi pikkus on 2 m 64 sm, laius 1 m. 60 sm., paksus 17 sm. Teda ehib keskel kilp 6-kiirelise tähega ja kiivri tutil samasugune täht. Nurkades on ringid (vahest evangelistide sümbolidega).

P. 4. IV hauakivi Koch'i aida seinal. (Oma ülesvõte.)

Kiri on järgmine :

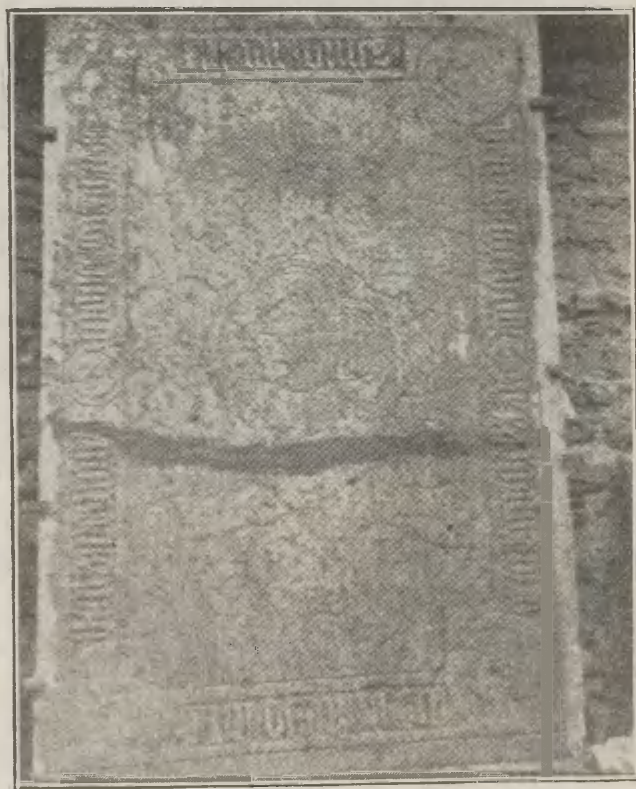
**Anna dni | m cccc lxxviii (?) maij quinta die | obit dñs
tide | monns de hereke xpoſul tarbateſio.**

See tähendab: Issanda aastal 1488 (?) 5. mail suri isand Tidemanus de Hereke, Tartu prokonsul (s. o. pormeister).

Tõepoolest esineb Tidemann (rp. Tidman rp. Timan rp. Tyman) Hereke (rp. Herike rp. Heriken rp. Herken rp. Hercke rp. Heerken) dokumentides — Tartu raeliikmena ja

pormeistrina 1468—1487 juuni 21 (v. Hugo Lichtenstein, Die Dorpater Rathslinie I. Teil 1250—1559; käsikiri Tartu linna arhiivis). Aga ka juba umbes 50 a. varem: 1420. aug. 4 ja 1422. mai 31 esineb Tartu raehärrade hulgas Tiedeman van Hereke (v. Hanse-recesse, Bd. VII № 153) rp. Tydeman van Hercke (ibid. № 487 § 24). Kuna just aastaarv osalt murdunud ja segane on, tuleb igaks juhtumiseks ka viimast isikut mainida. Viimane on nimetatud van Hereke, kuna esimene esineb lihtsalt Hereke nime all, on aga selgesti nimetatud pormeistriks, mis viimase nimetusel ei esine.

V hauakivi on Hans Verlink'i oma († 25. aprillil 1470). See kiri on Nottbeck'i juures õigesti (välja arvatud paar väikest tähenduseta erinevust) esildatud. Selle kivi kiri on Koch'i aida seinal olevate kivide kirjust kõige loetavam ja kiri on ka muidu hästi säilinud. Kuna Nottbeck'i juures puudub pildistis rp. joonis (ainult õuemärgiga kilbi joonis on olemas) esildame siin selle kivi pildistise.

P. 5. V hauakivi Koch'i aida seinal. (Oma ülesvõtte.)

Kivi keskel on kilp metssea peaga, kirja mõlemad külgtread on poolitatud ringiga, mille sees asetub paremapoolses reas kilp oinasarvega ja pahemapoolses reas majamärgiga kilp. Nurkades on ringid neljikkaartega (Vierpässe). Kivi pikkus on 2 m. 85 sm., laius 1 m. 92 sm., paksus 16 sm¹).

Kiri on järgmine:

**Int · iar · vn̄ses · hen' · ²) m · cccc · vnd · lxx · vp ·
 ſüte · mar̄ens · dudy · do · ſtarf | hans · verlink · biddet
 got · v · de · fe ²).**

See tähendab: Meie Issanda aastal 1470 Püha Markuse päeval (= 25. aprillil) suri Hans Verlink. Paluge Jumalat hinge eest.

Hans Verlink on Tallinna kodanik, kel kaubanduslisi suhteid oli Novgorodiga ja kelle nimi esineb mitmel puhul tol ajal [v. U. B. (IX. 835?) XII, 1. 163. 284. 343. 691. 737].

VI poolik hauakivi on ülepea ka iseenesest juba pisem kui teised. Ka see kivi on ülemise otsaga allapoole paigutatud. Seda hauakivi ei nimeta Nottbeck ega Kühnert. Tema praegune pikkus (= kõrgus) on 1 m. 19 sm., tema laius on 1 m. 11½ sm., paksus umbes 17½ sm. Nurkades on ristid olnud. Kivi murdunud ülemises osas on vahest majamärk olnud, millest veel risti kujuline alumine ots on säilinud kilbi (?) alumise kaare sees. Pildistisel on kivi õieti pööratud.

P. 6. VI (poolik) hauakivi Koch'i aida seinal ülemise poolega ülespoole pööratuna. (Oma ülesvõtte.)

1) Koch'i aidal olevate kivide mõõdud puuduvad Nottbeck'i juures, Via Appial olevate omad on olemas.

2) Nottbeck loeb: „herē“ („hen“ asemel: üleval on lühendusmärk „re“); „vor sele“ („v. dese.“ asemel).

Kiri on nähtavasti järgmine :

[Anno · dni · | m ·] ccccxv · x | HANS FIENT |
[m]es sept . . . | sera [die] . . .

See tähendab : Issanda aastal 1425 suri Hans Fient septembri kuuendal päeval.

Fient on küll arvatavasti seesama nimi, mis Findt, Viant, Fiant, Viande. Selle nimelisi oli 2 sugukonda (v. H. Laurenty, Die Genealogie der alten Familien Revals, G. Adelheim'i väljaanne 1925, lk. 41 jj.).

Huvitav on siin võrrelda kirja, mis hilja aja eest Tallinnas Vene t. 17 maja remondil seina seest avalikuks tuli.

P. 7. Kiri aastast 1513 maja seinas Tallinnas, Vene t. 17. (Oma ülesvõte.)

Siin seisab :

Anno · xv^c · xlii · hano · viant

s. o.: Aastal 1513. Hans Viant.

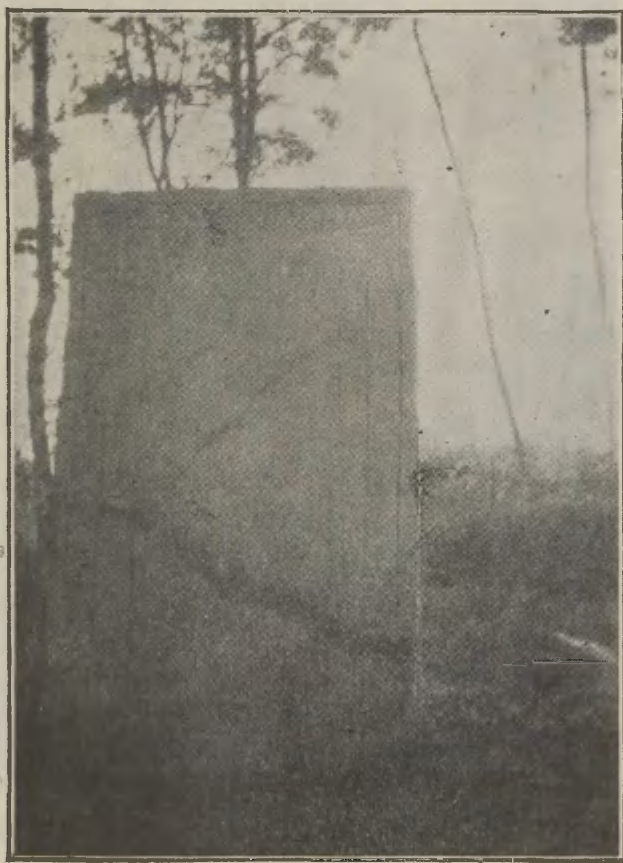
Selle kirja all on majamärk.

2. **Via Appial** on praegu 13 hauakivi (peale sissekäigu- ja lõpu-värvate ja mõne plastilise eseme jäänuse).

Nottbeck'i juures on ktvidekirjad esildatud, on ka 6 kivi ja 6 kilbi joonised. Paari pildistise esildamisega ja mõne lisanduse ja parandusega sooviksin tema juures esinevat materjali täiendada.

Kõige pealt olgu tähendatud, et VII arvates sissekäigu väravast, nimelt isand Adolphi ja VIII: Diderick Bocholt'i hauakivid on ülemise otsaga allapoole püstitatud.

Isand Adolphi hauakivi on selle poolest eriti tähtis, et ta on kõige vanem kõigist Tallinnas ülepea säilinud kividest (Nottbeck-Neumann, m. t., lk. 178). Wapikilp keskel on tumedaks kustunud, 2 realine kiri 4 äärel gooti majusklites on samuti veel vaevalt nähtav. Esildame selle kivi pildistise praegusel kujul samas ümberpööratud asendis.

P. 8. Dominus Adolfus'e hauakivi praegusel kujul Via Appial. (Oma ülesvõte.

Kiri käib järgmiselt:

ԱՌՈ : ՉՈՅ : Մ : ԸԸԸ : | [X]XX : ԴԵՈՅԱ : ԻԵՈՇՅԱ : ՔՈ :
 ԸԵԻԱՌԵ : Ո : | ՉՈԵ : ՎՉՈՇԴՅԵ : ՇՅՅՅԵ : ՎԱՅՄԱ :
 ՌԵՈՇԵՇԱԻ¹⁾ : Յ : ՔԱԸԸ : |

ԱՌՈ : ՉՈՅ : Մ : ԸԸԸ . . | . . . ՅՈ : ԵՈՎԵՇՅՈ :
 ԸՎՅՈՇԵՇՅՅ : Ո[ՅՅՅՅ :] Վ(Չ)ՉՇԴՅԵ : ԴՅՅՅԵ : ՇՅԵ : |
 ՇՅՄ : ԵՈՌՈՌԵ.

See tähendab: Issanda aastal 1330 teisipäeval pärast „Letare“ suri
 isand Adolfus, kelle hing puhaku rahu.

Issanda aastal 13 päeval pärast Lauritsa päeva suri
 tema poeg Adolfus ühes õega.

P. 9. Lodovicus de Holte' hauakivi Via Appial. (Oma ülesvõte.)

1) Nottbeck loeb: ՌԵՈՇԵՇԱԻ.

Nottbeck oletab, et see isand Adolfus oli Tallinna raehärra.

Isand Adolfuse surmapäev on teisipäeval (= feria tertia) pärast pühapäeva „Letare“ 1330, s. o. 20. märtsil (mitte 21. märtsil, nagu Nottbeck kirjutab). Ta poja Adolfuse surmapäev on päev pärast (= in crastino) Lauritsa päeva, see on 11. augustil (mitte 9. augustil, nagu Nottbeck arvutab).

Via Appia iseloomustamiseks esildame veel ühe hauakivi Nottbeck'i juures puuduva pildistise. Selle hauakivi majamärgiga kilp on Nottbeck'i juures joonistatud, kuid teisipidi asetatuna kui hauakivil. See meie pildistis näitab ühtlasi tugiseina, millele siin hauakivid on asetatud. See hauakivi on viies sissekäigu-värvast arvates.

Ta kuulus Suure gildi liikme Lodovicus de Holte'le.
Kiri on järgmine:

**Anno · dñi · m · cccc | xxxvii · In · die · beati · marci ·
evangeliste · obiit · lodovicus · de · holte · cuius · anima
requiescat · in pace · amen ·**

See on: Issanda aastal 1437 Püha evangelist Markuse päeval (s. o. 25. aprillil) suri Lodovicus de Holte, kelle hing puhaku rahus. Aamen.

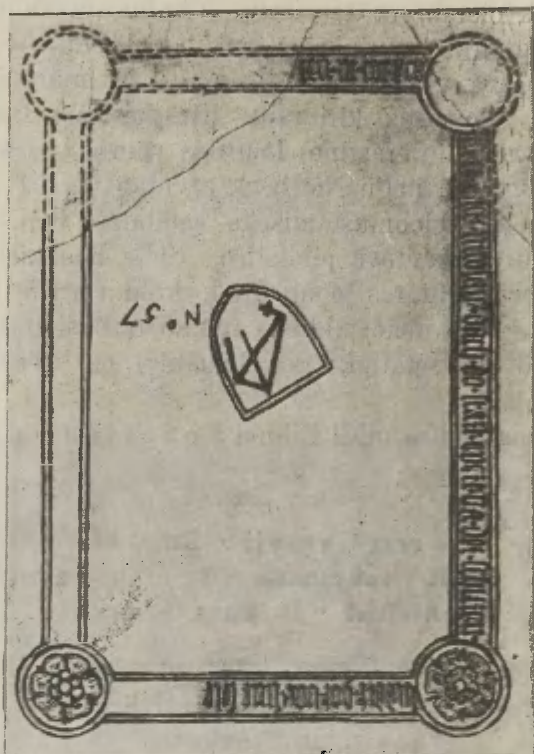
* * *

3. Meie ei saa siinkohal muidugi mitte kõiki Tallinna hauakive vaatlusele võtta ja kõike võrrelda Nottbeck'i kirjeldusega. Materjali hulgast käsitleme veel ainult ühte hauakivi, millest meile alguses teadmata oli, et ta juba Nottbeck-Neumann'i teoses (lk. 173) on käsitlust leidnud.

See hauakivi leidub praegu **Telliskopli surnuaial** kohe värava juures, sisse minnes paremat kätt, olles siin aluseks mingile vana surnuaia tarberuumile (Nottbeck-Neumann'i teoses nimetatakse seda ruumi: „Bahrenhäuschen“). Kuna see hauakivi on pärit 15. sajandist ja kannab sisseraiutud numbrit: № 57, on selge, et ta on siia toodud palju hilisemal ajal¹⁾ ühest kirikust, ja nimelt (nagu Nottbeck-Neumann'i juures öeldud) Niguliste kirikust.

Hauakivi keskel on majamärgiga kilp (kujutatud Nottbeck-Neumanni juures lk. 172), nurkades on roosiõilmed ringides.

1) Telliskopli surnuaed on pühitsetud 1774.

P. 10. Evert van der Schuren'i hauakivi Tallinna Telliskopli surnuaial.
(Ülesvõtte abijõu stud. Kr. Waldman'i kriifkoopia järele.)

Kivi on 3-mel äärel (IV äär on tühi) ja käib järgmiselt:

[Int inr unſes he]ren . m . cccc . xcv . | in . des . ſūte .
nicolau' . dach . do . ſtarf . evert . va . der . ſchuren .
biddet . got . vor . ſine . ſele .

See on: [Meie Issanda aastal] 1495 Püha Nikolause päeval suri
Evert van der Schuren. Paluge Jumalat tema hinge eest.

Nottbeck-Neumann'i teoses seisab „in . des . ſūte . nicolau' .
dach” asemel „na . nicolai . dach” ja vastavalt surmapäevana 7.
detsember 1495, kuid tervelt on säilinud: „ſūte nicolau” ja selle
eel käib kaks murdunud tähtedega sõna (on kaks punkti näha),
tähe postisid on 7 (rp. 8) ja viimane täht ei saa „a” olla. Sellega
on tõenäoline, et surmapäev on Nikolause päev, s. o. 6. detsember.

Evert van der Schuren oli Tallinna Suure gildi vanamees (Aeltermann).

Oleme eelseisvates ridades käsitlenud mõnda üksikut Tallinna linna vana hauakivi, mis ühel või teisel põhjusel meie tähelepanu oli äratanud. Võrreldes neid kive Tallinna linna vanade hauakivide kirjeldusega Nottbeck'i juures, jõuame selle võrdluse tulemusena arvamisele, et Nottbeck-Neumann'i teos ka sel alal põhjaneva tähendusega on, kuid meie näeme ühtlasi, et meie sugugi õigustatud ei ole Nottbeck-Neumann'i loorberitele tukkuma jääda.

* * *

4. Tallinna surnuaedadest tuleb eriti mainida **Kalamaja surnuaeda**.

P. 11. Tallinna Kalamaja surnuaia esine: kellatorn ja vahimaja. (Oma tulesvõtte.)

See surnuaed on vanem Tallinnas praegu säilinuid. Siin on vanemad säilinud hauamärgid pärit juba 17. sajandi I-selt poolelt.

Tornil on värava kohal kivitahvel kirjaga:

Dieser Turm ist von
den Herrn Cämmerer
PETER DUBORCH
erbaut. Anno 1780.

Praegusel kabelil on hoopis üleval värava kohal metallist tahvel kirjaga:

DIE KAPELLE GEBAUT
1867. ZUM ANDENKEN
VON O. R. ERNST.

Huvitav on, et me siin surnuaial näeme hauaplaate, mis ei asetud maapinnal, vaid on hauale püstitatud, omades veel

P. 12. Krahv Brahe hauamärk a. 1634 Kalamaja surnuaial. (Oma ülesvõtte.)

enam-vähem hauaplaadi ilmet, kuid olles nagu ülemineku kujuks päikese-risti ja ratasristi-kujule¹⁾. Niisuguseid hauakive on Kalamaja surnuaial olemas juba 17. aastasaja alult, olles siin kõige

1) Meie maal esinevaid risti-tüüpe ja nende kronoloogilist järjestust tuleb käsitleda eritöös, mispärast meie siin ega eelmises töös ristitüüpe ei ole veel käsitletud.

vanemad säilinud hauamärgid. Niisugused plaadid püsivad ristidega kõrvuti veel mõnda aega.

Mõnel niisugusel püstplaadil esineb ka ristikuju, olgu reljefselt või pinnasse vajutatult.

Kalamaja surnuaial on püstplaat a. 1634. Pärastisel ajal on tema ristiks ümber tehtud, lõigates välja osad, mis moodustavad ristiharude vahesid. Knid ka praegu saab veel selgesti äratunda, et ta (ratasristist või) püstplaadist on ümber kujundatud.

Sel kivil on ülemisel osal (nüüdse risti harude vahel) kujutatud neljaks jaotatud kilp krahv Brahe õuemärgiga (ratsanik ja liiliad).

Selle all on aastaarv 1634.

P. 13. Matthias Poorteni haua püstplaat a. 1636 Kalamaja surnuaial.
(Oma ülesvõte.)

Hilisemal ajal on aasta arvu alla kirjutatud :

JÜRRL LEMBE

RG *waghezu*

kere ANO 1801

Hier ruhen in

Gott meine Kinder.

Ja kõige all on vikat ja surnupealuu luukontidega.

Püstplaadi kuju on praegu veel mitmel vanal kivil.
Nii Matthias Poorten'i kivil.

P. 14. Hauda püstplaat a. 1671 Kalamaja surnuaial. (Oma ülesvõtte.)

Üleval ringi sees on raehärja M. Poorten'i õuemärk (väravatornid). Ringi üle aastaarv 1636, ringi all

MATTHIAS POORTEN.

Hilisemal ajal on veel alla juure tähendatud:

**ARBEITSLEUTE
ROTTMEISTER
MICHEL TÖNNISSOHN
1807**

M. Poorten'i abikaasal Elisabetha Goldtberges'il on ka samasugune püstplaat Goldtberg'i õuemärgiga (hobune ja sirp), aastaarvuga 1636 ringi peal ja ringi all:

ELISABETHA GOLDTBERGES

(See joonis on Nottbeck'i juures lk. 180.)

P. 15. Haua püstplaat majamärgiga ja tähtedega H — F Kalamaja surnuaial
(Oma ülesvõte.)

On kõnesoleval surnuaial olemas püstplaat aastarvuga 1671 mis siin on ringi sisse paigutatud:

ANNO
1 6 7 1

Arvu all on ringi sees veel majamärk, mil kahelt poolt tähed

G S

P. 16. Reljeff haua püstplaadil Kalamaja surnuaial. (Oma ülesvõte.)

Hilisemal ajal on kivi alumisel poolel sõnu jälle juurde kribitud (1819):

ARBEITSKERL
FRIEDRICH BERG
MANN
18 19

Siin järgnevad veel paar pildistist.

Pildistis № 15 kujutab ringis majamärki tähtedega H — F.

Pildistis № 16 omab täiesti kandilise plaadi kuju.

Ühel pool on kribitud sõnad:

CHRISTIAN
HANS SOHN
VON FISCH
MEISTER
1808

Teisel pool on reljefne poisi kuju kalaga (?) pahemas käes kasvude (?) keskel.

Pildistis 17 kujutab püstplaati, mille ülemisel osal ringi sees on reljefne rist.

P 17. Johann Tönnissohn'i haura püstplaat Kalamaja surnuaial. (Oma ülesvõte.)

Ringi all on pinnasse vaotatud sõnad:

JOHANN
TONNISOHN
ELISABETH
TONNISOHN
GE GÜRGNS
GEB 1748
GES 1794

P. 18. Pühitsusrist a. 1612 Piritä surnuaial. (Oma ülesvõte.)

Viimased 3 rida ou ristiosal, mis praegu maa sisse on vajunud. Kiviplaat on tervikuna umbes 1 m. 90 sm. kõrge (laiemal kohal 85, muidu umbes 70 sm. lai).

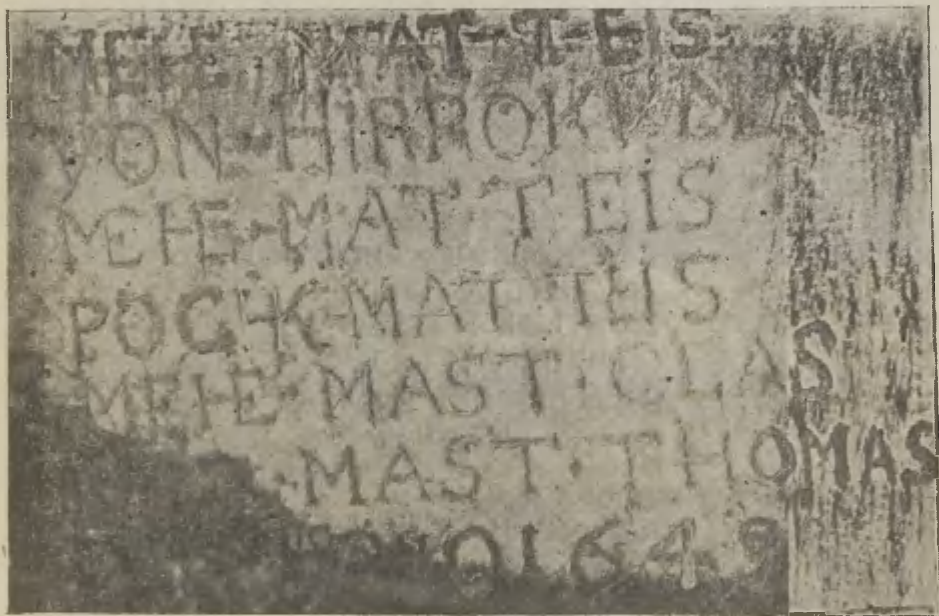
Sellele püstplaadile sarnaneb

„MAURER IURGEN NYLÄNDER“i

püstplaat, kuid rist on siin ringis pinnasse vaotatud ja aastaarv on kahelt poolt seda risti: 17 — 91.

* *
 *

5. Tallinna ligemast ümbruskonnast mainime esmalt **Pirita surnuaeda**. Pirita klooster ja Hiru küla on esmalt Jõeletme kihelkonna järeleõlnud, siis Tallinna vana Kaarlikiriku ja pärast Püha Vaimu kiriku järele. Praegu on ta Tallinna Jaani kiriku järele¹⁾.

P. 19. Kiri a. 1649 hauaplaadil Pirita surnuaial. (Oma ülesvõte.)

Katolikuaegseid hauakive ja -kirju ei ole siit leidnud²⁾.

Nähtavasti on praegused hauamärgid kõik protestantlikust ajast pärit. Surnuaial on rist, mis kannab ülemisel harul monogrammi STB (= St. Birgittae), alumisel ristiosal aastaarvu: A° 1612.

1) O. Tomberg, Tagasivaade Jõeletme koguduse möödaläinud aegade peale, 1912, lk. 11. Praost O. Tomberg'ile võlgnen tänu selle broshüüri eest.

2) Võimalik oleks ju iseenesest, et vanu hauakive on hilisemal ajal üksikutele juhtumistele uuesti tarvitatud. Seda võimalust ei saanud veel küllaldaselt läbi katsuda.

Keskmistel ristiharudel seisab: M M D IHS M T D

Vahest tähendavad need tähed: Monumentum (rp. Munimentum) Magnum Dominus Jhesus Mortis Tempore Durae (rp. Dat).

S. o. : Jssand Jeesus on suur tugi karmi surma ajal (rp. annab suurt tuge surma aegu).

See rist võiks protestantliku surnuaia pühitsemise rist olla a. 1612. Siia on maetud kuni 1929. aastani.

Hauaristid siinkohal kõrvale jättes vaatleme paari vanemat hauda katvat kiviplaati.

Üks neist on a. 1649.

Kivi murdunud pikkus on: umbes 1 m. 41 sm., laius: 1 m. 53 sm.

Kiri on kivi alumise osa, ja nimelt õhtupoole otsa¹⁾ keskpinnasse vaotatud. Kiri on loetav, nagu pildistisest näha:

MEHE MATTEIS
VON HIRROKVLLA
MEHE MATTEIS
POGHK MATTEIS
MEHE MAST · CLAS
[MEHE] MAST · THOMAS
[AN]NO 1649

Teine rootsiaegne hauaplaat on a. 1654.

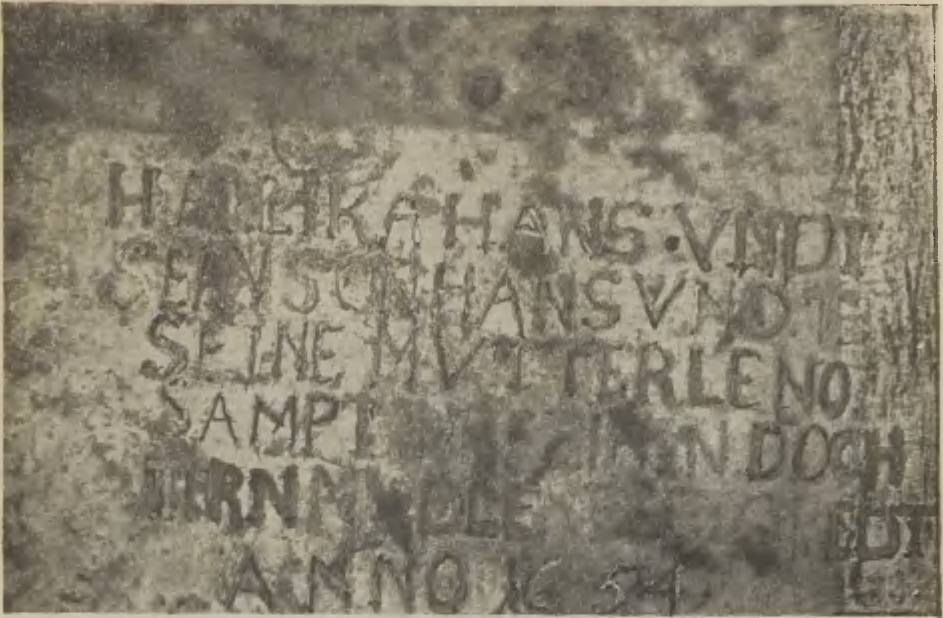
Selle kivi murdunud pikkus on umbes 1 m. 84 sm., laius 1 m. 66 sm.

Kivi vaatab õigesti hommiku poole ja on umbes kivi keskel, on aga mõnel kohal purunenud. Tähed on ka siin pinnasse vaotatud.

Kiri käib järgmiselt:

HALLIKA HANS · VNDT
SEIN SON HANS VNDT
SEINE MVTTER LENO
SAMPT IHRE EINEN DOCH
TERN MADLENE (?) DORED (?)
ANNO 1654

1) Tähendab, hauakivi nagu vaatab õhtu poole, mitte hommiku poole. Surnud ei ole selles asendis vististi mitte meetud. Põhjus peab mingi muus peituma.

P. 20. Kiri a. 1654 hauaplaadil Pirita surnuaial. (Oma ülesvõte.)

Hilisemast ajast mainime siin veel ühte hauaplaati, mis teatavat huvi oma statistiliste andmete poolest pakub.

Tema kiri on järgmine :

*Siin hingab
Jummala rahhoga Hind :
Rodemañ Sündint 14 Novb:
1767 ia Surnud
22 Januar
1841
1 abbiellus 20 ia 10 Last ia 2:
abbiellus 28 ia 13 Last.*

*Siin hingab Jumala rahoga
Mahler Kreitz Boeg
Friedrich Eduard
Sündint 4 Apirl 1839 ia
Surnud 16 Janura 1841.*

* * *

6. Tallinna ümbruskonna hauakivist mainime ka veel **Saha kabeli** omi.

Saha kabel paistab kaugele salapäraselt silma oma hallis kivirüüs: ta asub kõrgel, kuid aegamööda tõusval pinnal. Tugipiite arvestamata on ta pikkus umbes $13\frac{1}{2}$ m., laius umbes 9 m.

Saha kabelit peavad paljud üheks kõige vanemaks meie maal. Tema kohta on mitu rahvajuttu olemas. Kabeli orientatsiooni¹⁾ põhjal nagu näib, et ühel rahvajutul õigus on, et kabel või abi-

P. 21. Saha kabel praegusel kujul (Oma ülesvõtte).

kirik alguses Jüri kihelkonna järele arvati (vrld. ka „Liber Census Daniae“), nüüd on ta ammust ajast Jõeletme kirkelkonna järele.

Saha kabel on mitmel korral väga viletsas seisukorras olnud. nii pärast Põhja sõda (1725), kuid 1736 seati ta jälle joonde. 19. a. s. lagunes ta jälle ja oli olevikus täiesti hävimas, kuna nüüd ka müüridest, mis seni vastu pidanud, läänepoolne külg kokku hakkas varisema, kuna idapoolne kõrge viil veel seisab. Haridus-

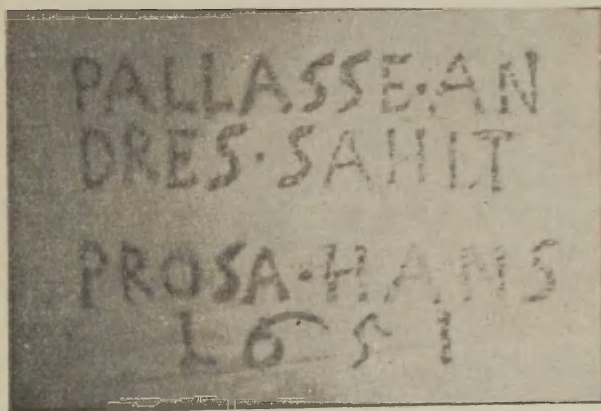
1) Meie kodumaa kirikute ja kabelite orientatsiooni keerulist küsimust tuleb eriliselt harutusele võtta, kui kõik mõõtmised on lõpule viidud ja muud tarvilised andmed on saadud.

ministeerium on viimaks hiljuti lasknud kabeli läänepoolse seina ülemise otsa laudadega kinni lüüa ja kabelile siindlikatuse peale ja ukse ette teha. Saha kabel näeb nüüd välja nagu lapitud invaliid, kuid parem on muidugi lappimine kui lagunemine.

Sisemuses püsivad ka praegu veel mõlemad mitmel puhul tugevaks kiidetud lae võlvistikud.

Põrand on kui üles tuhnitud, täis prügi ja kivitükke. 1725. a. olid õpetaja Wrede kirjelduse järele veel talupoegade 3 vana haua-kivi põrandal olemas. Need 3 kivi on praegu seina ääres serviti põrandale püsti aetud, kuid kahel neist puudub juba kirja-pind, ühel on see õnneks veel olemas.

See viimane kivi on umbes 1 m. 92 sm. pikk, 1 m. 43 sm. lai, 10 sm. paks. Teised kaks on umbes sama laiused, kuid umbes $\frac{1}{2}$ m. pikemad (2 m. 47 sm.). Olemasoleva kirjaga kivi on pärit a. 1651. Kiri on pildistisel näha ja asetub umbes kivi keskel.

P. 22. Kiri a. 1651 hauaplaadil Saha kabelis. (Ulesvõtte abijõu stud. Kr. Waldman'i kriitkoopia järele.)

Praegu kustunud pinnaga kividest seisnud 1725. a. ühel neist sõnad:

KERMO MART
JA TEMMA PERRI
JATELE 1678 A.
3 MÄRTSIL.

Kolmandal kivil olla juba siis kiri kustunud olnud ja loetav vaid sõna: ADRA....¹⁾

Saha kabeli juures on surnuaed, kuhu veel käesoleval aastal on maetud.

Vanu hauaplaate ja nende kirju ei ole mul sealt esildada. Ristid aga ei kuulu, nagu juba varem seletatud, selle töö raamistikku. Surnuaeda ühes kabeliga ümbritseb kivist aed.

1) v. O. Tomberg, m. t. lk. 12. Õigekirjutus ja ridade jaotus ei ole siin esildatud kirjas kindel ja on vaid meie oletus, sest et õpetaja Wrede kroonika olla Tallinna konsistooriumiarhiivis kaduma läinud praost O. Tomberg'i teatel.

Usuteadusline Ajakiri

ilmub **4 korda aastas**, iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Tarviduse järele ilmuvad **lisavibud**, millede eest tuleb eraldi maksta.

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teadusliselt seisukohalt tegemist teevad, kooli- ja rahvaraamatukogudele.

Kaastööd palutakse saata toimetajale prof. kt. E. Tennmann, Tartu, Ülikooli usuteaduskond.

Tellimised tulevad saata: Toimetajale prof. kt. Ed. Tennmann, Tartu, Ülikooli usuteaduskond
või Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu, Jaani 7.

Aastaskäigu hind (4 nummert) **4 kr.** postiga või ilma,

Üksiknumbri hind 1 kr.

Endised aastakäigud:

- I. aastakäik 1926/27 — 3 kr. 60 s. lisavihuga, ilma lisavihuta 3 kr. 10 s.
- II. aastakäik 1927/28 — 3 kr. 60 s., lisavihk 75 s.
- III. aastakäik 1928/29 — 4 kr.